

**Міністерство освіти і науки України
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
Факультет права, публічного управління і менеджменту**

Кафедра публічного управління та менеджменту

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
до організації самостійної роботи з дисципліни
«Економічна історія України»
для здобувачів вищої освіти ступеня «бакалавр»
факультету права, публічного управління і менеджменту
спеціальності 073 «Менеджмент»
Освітньо-професійної програми «Адміністративний менеджмент»
денної та заочної форми навчання

Климчук О.В. Методичні рекомендації до організації самостійної роботи з дисципліни «Економічна історія України» для здобувачів вищої освіти ступеня «бакалавр» факультету права, публічного управління і менеджменту спеціальності 073 «Менеджмент» Освітньо-професійної програми «Адміністративний менеджмент» денної та заочної форми навчання. Вінниця, ВДПУ. 2024. 52 с.

Розробив: д.е.н., проф., професор кафедри публічного управління та менеджменту Климчук О.В.

Рецензенти:

1. **Кононенко В.В.**, завідувач кафедри публічного управління та менеджменту, доктор історичних наук, професор

(прізвище, ініціали, посада, науковий ступінь, вчене звання)

2. **Самборська О.Ю.**, доцентка кафедри публічно-правових дисциплін, кандидатка економічних наук, доцентка

(прізвище, ініціали, посада, науковий ступінь, вчене звання)

Розглянуто і схвалено на засіданні кафедри публічного управління та менеджменту (протокол № 1 від 19.08. 2024 р.)

Методичні рекомендації містять основні вимоги до виконання самостійної роботи з дисципліни «Економічна історія України» для здобувачів вищої освіти ступеня «бакалавр» спеціальності 073 «Менеджмент» Освітньо-професійної програми «Адміністративний менеджмент» денної та заочної форми навчання.

© Климчук О.В.

© Вінницький державний педагогічний
університет
імені Михайла Коцюбинського, 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
Опис навчальної дисципліни.	6
Тема 1. Прадавня історія формування економіки на теренах України.	8
Тема 2. Давня історія та початок середньовічної доби в економіці України.	11
Тема 3. Формування економічних відносин в епоху Київської Русі.....	14
Тема 4. Економічне життя українських земель у період XIII–XVII ст.....	17
Тема 5. Протікання економічних процесів на українських землях в умовах роздробленості у XVII–XIX ст.....	21
Тема 6. Економічний розвиток України у період 1848–1900 рр.	25
Тема 7. Розвиток українських земель на початку XX ст.....	28
Тема 8. Економіка України у Першій світовій війні (1914–1917 рр.).	32
Тема 9. Економічне становище України під час 1917–1920 рр.....	34
Тема 10. Здійснення нової економічної політики в Україні у період 1921–1928 рр.	36
Тема 11. Більшовицькі методи «навздогінної» модернізації економіки та господарське становище західноукраїнських земель.....	38
Тема 12. Економіка України під час Другої світової війни та у повоєнному періоді ...	40
Тема 13. Економіка України в добу деєсталінізації та застою.....	42
Тема 14. Незалежність України та економіка перехідної доби.....	44
Індивідуальні навчально-дослідні завдання.....	46
Неформальна освіта, тези, статті.....	48
Презентації на обрану тему.....	49
Оцінювання самостійної роботи здобувача вищої освіти.	50
Рекомендована література.	50

ВСТУП

Методичні рекомендації розроблені відповідно до робочої програми дисципліни «Економічна історія України» Освітньо-професійної програми «Адміністративний менеджмент» і включають теоретичну підготовку до практичних занять, опанування практичними навичками під час аудиторних занять відповідно до теми, самостійне здобуття знань за темами, які не входять до плану аудиторних занять, аналіз та узагальнення інформації при підготовці до підсумкових занять за розділами дисципліни та підсумкового контролю, рекомендовану літературу та інформаційні ресурси з дисципліни.

Методичні рекомендації до організації самостійної роботи з дисципліни «Економічна історія України» призначені для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, галузі знань 07 Управління та адміністрування, спеціальності 073 «Менеджмент»..

Предметом вивчення навчальної дисципліни «Економічна історія України» є еволюція господарської діяльності та процес розвитку економічної системи суспільного виробництва в історичному контексті України, що включає вивчення основних явищ і процесів матеріального виробництва, діяльності економічних організацій і установ, а також економічної політики та її впливу на господарську систему країни в різні періоди.

Метою навчальної дисципліни «Економічна історія України» є ознайомлення здобувачів із визначальними питаннями економічної історії українського суспільства впродовж усього часу його розвитку від первісної доби до сьогодення, особливостями функціонування господарства на відповідних етапах національної історії, досвідом, набутим українським етносом, згодом – українською нацією – в економічній сфері діяльності, впливом економічного чинника на розгортання соціальних, політичних і культурних процесів в Україні у минулому і на сучасному етапі розвитку, вироблення уміння використовувати набуті знання у повсякденній економіко-управлінській діяльності.

Завданням навчальної дисципліни «Економічна історія України» є:

- засвоєння здобувачами вищої освіти загальних тенденцій, закономірностей, характерних рис та особливостей еволюційних процесів економічного розвитку України;
- оволодіння методами аналізу та порівняння різних аспектів економічного життя в різні періоди становлення та розвитку, моделювання економічних процесів;
- здатність виділення передового економіко-господарського досвіду із загальної спадщини національної економічної теорії та практики для формування рекомендацій щодо впровадження його у економічне життя України.

Компетентності, яких здобувач набуде в результаті вивчення освітнього компонента:

Інтегральна компетентність

Здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми, які характеризуються комплексністю і невизначеністю умов, у сфері менеджменту або у процесі навчання, що передбачає застосування теорій та методів соціальних та поведінкових наук.

Загальні компетентності:

ЗК 4. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.

ЗК 5. Знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності.

ЗК 9. Здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями.

ЗК 10. Здатність до проведення досліджень на відповідному рівні.

Фахові компетентності:

ФК 1. Здатність визначати та описувати характеристики організації.

ФК 2. Здатність аналізувати результати діяльності організації, зіставляти їх з факторами впливу зовнішнього та внутрішнього середовища.

ФК 6. Здатність діяти соціально відповідально і свідомо.

Програмні результати навчання:

ПРН 2. Зберігати моральні, культурні, наукові цінності та примножувати досягнення суспільства, використовувати різні види та форми рухової активності для ведення здорового способу життя.

ПРН 4. Демонструвати навички виявлення проблем та обґрунтування управлінських рішень.

ПРН 6. Виявляти навички пошуку, збирання та аналізу інформації, розрахунку показників для обґрунтування управлінських рішень.

ПРН 11. Демонструвати навички аналізу ситуації та здійснення комунікації у різних сферах діяльності організації.

ПРН 15. Демонструвати здатність діяти соціально відповідально та громадсько свідомо на основі етичних міркувань (мотивів), повагу до різноманітності та міжкультурності.

Опис навчальної дисципліни

Робоча програма навчальної дисципліни «Економічна історія України» розроблена у відповідності до вимог кредитно-трансферної системи організації навчального процесу ECTS, заснованої на поєднанні технологій навчання за розділами та залікових кредитів оцінки – одиниць виміру навчального навантаження здобувача освіти необхідного для засвоєння дисципліни або її розділу.

Структура навчальної дисципліни «Економічна історія України»

Назва розділів і тем	Кількість годин											
	Денна форма						Заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		лк	пз	лз	інд	с.р.		лк	пз	лз	інд	с.р.
Розділ 1. Еволюційні процеси зародження та становлення економічних відносин в Україні												
Тема 1. Прадавня історія формування економіки на теренах України	11	2	2			7	11	1	-			10
Тема 2. Давня історія та початок середньовічної доби в економіці України	11	2	2			7	11	1	-			10
Тема 3. Формування економічних відносин в епоху Київської Русі	11	2	2			7	11	1	-			10
Тема 4. Економічне життя українських земель у період XIII–XVII ст.	11	2	4			5	11	1	-			10
Тема 5. Протікання економічних процесів на українських землях в умовах роздробленості у XVII–XIX ст.	11	2	4			5	11	-	2			9
Тема 6. Економічний розвиток України у період 1848–1900 рр.	11	2	2			7	11	-	2			9
Разом за розділом 1	66	12	16			38	66	4	4			58
Розділ 2. Новітня епоха формування економіки України												
Тема 7. Розвиток українських земель на початку XX ст.	10	2	2			6	10	1	-			9
Тема 8. Економіка України у Першій світовій війні (1914–1917 рр.)	10	2	2			6	10	1	-			9
Тема 9. Економічне становище України під час 1917–1920 рр.	10	2	2			6	10	1	-			9
Тема 10. Здійснення нової економічної політики (НЕП) в Україні у період 1921–1928 рр.	10	2	2			6	10	1	-			9
Тема 11. Більшовицькі методи «навздогінної» модернізації економіки та господарське становище західноукраїнських земель	11	2	2			7	11	-	2			9
Тема 12. Економіка України під час Другої світової війни та у повоєнному періоді	11	2	2			7	11	-	2			9
Тема 13. Економіка України в добу деєсталінізації та застою	11	2	4			5	11	-	2			9
Тема 14. Незалежність України та економіка перехідної доби	11	2	4			5	11	-	2			9
Разом за розділом 2	84	16	20			48	84	4	8			72
УСЬОГО ГОДИН	150	28	36			86	150	8	12			130

Видами навчальних занять дисципліни згідно з навчальним планом є: а) лекції, б) практичні заняття, в) самостійна робота здобувачів вищої освіти.

Самостійна робота

№ з/п	Назва теми	Кількість годин	
		Денна форма навчання	Заочна форма навчання
1.	Прадавня історія формування економіки на теренах України	7	10
2.	Давня історія та початок середньовічної доби в економіці України	7	10
3.	Формування економічних відносин в епоху Київської Русі	7	10
4.	Економічне життя українських земель у період XIII–XVII ст.	5	10
5.	Протікання економічних процесів на українських землях в умовах роздробленості у XVII–XIX ст.	5	9
6.	Економічний розвиток України у період 1848–1900 рр.	7	9
7.	Розвиток українських земель на початку XX ст.	6	9
8.	Економіка України у Першій світовій війні (1914–1917 рр.)	6	9
9.	Економічне становище України під час 1917–1920 рр.	6	9
10.	Здійснення нової економічної політики в Україні у період 1921–1928 рр.	6	9
11.	Більшовицькі методи «навздогінної» модернізації економіки та господарське становище західноукраїнських земель	7	9
12.	Економіка України під час Другої світової війни та у повоєнному періоді	7	9
13.	Економіка України в добу деєсталінізації та застою	5	9
14.	Незалежність України та економіка перехідної доби	5	9
УСЬОГО ГОДИН		86	130

Поточна навчальна діяльність здобувачів контролюється на практичних заняттях у відповідності з конкретними цілями. Рівень підготовки здобувачів визначається на підставі результатів тестування, письмової або усної відповіді на контрольні питання, розв'язуванні ситуаційних задач.

Підсумковий контроль засвоєння дисципліни здійснюється по її завершенню у формі екзамену згідно навчального плану для спеціальності 073 «Менеджмент».

Тема 1. Прадавня історія формування економіки на теренах України

1.1. Економіка доби бронзи на теренах України.

Актуальність питання зумовлена тим, що економіка доби бронзи на теренах сучасної України є ключовою ланкою в історії господарського розвитку й становлення ранніх соціально-економічних структур. У цей період формуються провідні господарські уклади – орне землеробство, розвинуте скотарство, металургія та ремесла, а також зароджуються стійкі обмінно-торговельні зв'язки, що інтегрують українські землі в ширший євразійський простір. Знання про господарсько-економічні процеси того часу створює основу для осмислення довготривалих тенденцій розвитку території України, впливу природно-географічних умов на організацію виробництва, обміну та влади.

В результаті вивчення здобувачі вищої освіти повинні:

знати: хронологічні рамки доби бронзи на теренах України та основні регіональні особливості її розвитку; господарську основу економіки доби бронзи: поєднання орного землеробства, скотарства, ремесел; основні центри гірничої діяльності та їх роль у формуванні системи обміну й спеціалізації праці; характер і напрямки обмінно-торговельних зв'язків між населенням українських земель та сусідніми регіонами; соціально-економічні наслідки розвитку економіки доби бронзи: поглиблення майнової диференціації, поява еліт, передумови ранніх політичних структур.

вміти: пояснювати взаємозв'язок між природно-географічними умовами та господарською спеціалізацією населення у добу бронзи; характеризувати основні напрями розвитку землеробства, скотарства, ремесел і металургії на теренах України в зазначений період; аналізувати роль українських земель у системі міжрегіональних обмінно-торговельних зв'язків доби бронзи; інтерпретувати археологічні й історико-економічні дані щодо соціальної стратифікації та формування еліт у контексті економічного розвитку; узагальнювати значення економіки доби бронзи для подальшого історичного та соціально-економічного розвитку території України.

Розгорнутий зміст самостійного заняття

1.1. Економіка доби бронзи на теренах України.

Доба бронзи на теренах України охоплює приблизно середину III – початок I тис. до н. е., з регіональними відмінностями за часом «старту» та завершення. Українські землі в цей період були частиною ширшої Понтійсько-Каспійської зони ранніх металів, де формувалися складні скотарсько-землеробські суспільства та розвивалася металургія. Економіка доби бронзи базувалася на поєднанні: орного землеробства; розвинутого скотарства, зокрема кочового та напівкочового; видобутку й обробки металів (мідь, бронза); ремесел (металообробка, кераміка, косторізне ремесло, ткацтво тощо); поступового формування обмінно-торговельних мереж, зокрема далеких.

Для території України важливо, що вона була «контактною зоною» між: осілими землеробськими культурами (трипільська традиція та її наступники); степовими скотарськими племенами Північного Причорномор'я; центрами металургії Карпато-Балканського регіону та Кавказу.

У лісостеповій зоні (Правобережжя Дніпра, Поділля, частково Лівобережжя) зберігалися й розвивалися традиції осілого землеробства, успадковані від енеолітичних культур (зокрема від трипільської). Вирощували: пшеницю, ячмінь, просо, а з часом й інші злаки; бобові культури; технічні (наприклад, льон).

Використовували рало, мотики, кам'яні й металеві серпи. Перехід до систематичної обробки орної землі з підвищенням врожайності створював надлишки продукту, що: підтримували зростання населення; забезпечували ресурсну базу для розвитку ремесел і обміну.

У степовій та частково лісостеповій зонах провідне місце посідало скотарство.

Розводили: велику рогату худобу; овець та кіз; коней; свиней у більш лісистих районах.

Кочове та напівкочове скотарство забезпечувало: м'ясо, молоко, шкіри, вовну; тяглову силу (бики, коні); мобільність спільнот і можливість контролю великих територій.

Саме розвиток скотарства та орного землеробства став матеріальною основою для зростання майнової диференціації та формування еліт (власників великих стад, контролерів обмінних шляхів тощо).

У енеоліті й ранній бронзі культури на території України значною мірою залежали від імпортової міді з Карпато-Балканського металургійного центру. Поступово, упродовж доби бронзи, відбувається: розвиток місцевих центрів видобутку й переробки руди; формування спеціалізованих металургійних осередків.

Характерні риси: видобуток мідної руди відкритими й підземними способами; застосування примітивних, але ефективних для свого часу інструментів (кам'яні молоти, роги та кістяні знаряддя, ступки й товкачі для подрібнення руди); вдосконалення виплавки міді та бронзи (сплав на основі міді з домішками олова, миш'яку тощо).

Показовим є комплекс мідних рудників у Бахмутській улоговині (район Картамиш), де виявлено потужний гірничо-металургійний центр XVII–XIII ст. до н. е. Він репрезентує повний цикл виробництва: від видобутку руди до її збагачення і, ймовірно, первинної плавки.

Археологічні дані засвідчують, що: металургія була спеціалізованим видом діяльності; формувалися групи майстрів-металургів; продукти металургії (заготовки, зливки, готові вироби) ставали важливим об'єктом обміну, у тому числі міжрегіонального.

Металеві вироби та їх роль в економіці. Асортимент виробів включав: знаряддя праці (сокири, долота, серпи, ножі); зброю (кинжалі, списи, накінечники стріл); ювелірні та культові вироби (прикраси, елементи одягу й кінського спорядження).

Металеві вироби підвищували продуктивність землеробства, скотарства та ремесел, а також ставали маркером статусу. Контроль над джерелами металу й технологіями його обробки посилював соціальну стратифікацію.

Окрім металургії, у добу бронзи на теренах України розвивалися різні види ремесел: керамічне виробництво (різноманітні форми посуду, культові вироби); косторізне ремесло (знаряддя, прикраси, елементи спорядження); ткацтво та обробка волокна (льон, вовна); обробка дерева й каменю.

Ремісничі вироби задовольняли внутрішні потреби громад і слугували важливими товарами обміну, особливо якісні й декоровані предмети, що могли виступати своєрідним «престижним товаром».

У добу бронзи на українських землях формується розгалужена система обмінно-торговельних зв'язків. Ключові риси:

1. Бартерний характер обміну. Грошей у власне монетному вигляді ще не існувало, провідну роль відігравали продукт-продуктові обміни (зерно, худоба, вироби з металу, сіль, ремісничі вироби).

2. Міжрегіональний обмін. До українських степів і лісостепів потрапляють метал, прикраси, окремі предмети престижу з Карпато-Балканського регіону, Кавказу, Східного Середземномор'я. У відповідь могли вивозитися шкіри, худоба, вироби локальних майстерень, можливо, частина металопродукції (або сировини).

3. Посередницька роль Північного Причорномор'я. Степова смуга сучасної України була транзитною зоною між східними, південними та центральноєвропейськими регіонами, що створювало умови для формування груп, які спеціалізувалися на контролі шляхів обміну.

Розвиток обміну сприяв: поглибленню економічної спеціалізації окремих регіонів; зростанню ролі воєнно-політичних еліт, що контролювали ресурси, маршрути й безпеку транспортування; формуванню передумов ранніх форм «протодержавних» утворень у степовій зоні.

Економіка доби бронзи на теренах України призвела до суттєвих соціально-економічних трансформацій:

Поглиблення спеціалізації праці. Виділяються землероби, скотарі, ремісники,

металурги, воїни, сакральна еліта.

Майнова та соціальна стратифікація. Археологічні дані (курганні поховання з багатим інвентарем, зброєю, прикрасами) свідчать про існування привілейованих груп – воєнно-племінної та економічної верхівки.

Посилення ролі обміну та міжрегіональних зв'язків. Контроль над металом, торговими шляхами та ресурсами становив основу влади й впливу.

Передумови формування складніших політичних структур. Господарська база – продуктивне землеробство, мобільне скотарство, металургія та торгівля – створювала передумови для виникнення у пізніші епохи ранньодержавних утворень у степово-лісостеповій зоні Східної Європи.

Отже, економіка доби бронзи на теренах сучасної України була складною, поліфункціональною системою, що поєднувала: продуктивне землеробство, розвинуте скотарство, спеціалізовану металургію, різноманітні ремесла та широку мережу обмінно-торговельних контактів. Саме в цей період: складаються передумови соціальної стратифікації й виокремлення еліт; формується спеціалізація регіонів (землеробських, скотарських, гірничо-металургійних); посилюється роль далеких обмінних зв'язків, що включають територію України в ширший економічний простір Євразії. Знання про економіку доби бронзи на українських землях дає змогу краще зрозуміти глибинні витоки подальшого історичного розвитку регіону – від формування складніших суспільних структур до появи ранньодержавних утворень у наступні історичні епохи.

Перелік питань до самопідготовки

1. Які хронологічні межі доби бронзи на теренах сучасної України та в чому полягають регіональні особливості її розвитку?

2. У чому полягала господарська основа економіки доби бронзи на українських землях (поєднання землеробства, скотарства, ремесел і металургії)?

3. Які основні культури та спільноти (у загальних рисах) пов'язані з економічним розвитком українських земель у добу бронзи?

4. Як розвивалися орне землеробство та скотарство і яку роль вони відігравали в забезпеченні надлишкового продукту?

5. Які особливості гірничої справи та металургії доби бронзи на теренах України можна виділити, і як вони впливали на спеціалізацію праці?

6. Які види ремесел (керамічне, косторізне, ткацтво тощо) були поширені в добу бронзи і як вони інтегрувалися в загальну економічну систему?

7. Який характер мали обмінно-торговельні зв'язки населення українських земель з сусідніми регіонами та які товари могли бути основними об'єктами обміну?

8. Як розвиток економіки доби бронзи вплинув на соціальну структуру суспільства: майнову диференціацію, формування еліт, посилення ролі воєнно-політичних лідерів?

9. У чому полягає значення контролю над металом, ресурсами та торговими шляхами для становлення влади й впливу у степово-лісостеповій зоні?

10. Яке місце економіки доби бронзи на теренах України у загальній історії господарського розвитку регіону та формуванні передумов ранньодержавних утворень?

Рекомендовані джерела:

основна література: 1-5, 8-11;

допоміжна література: 2-7, 8-15;

інформаційні ресурси: 6-14.

Тема 2. Давня історія та початок середньовічної доби в економіці України

1.1. Діяльність скандинавських воєнно-торговельних кампаній у Східній Європі на початку середньовічної доби

Актуальність питання зумовлена тим, що діяльність скандинавських воєнно-торговельних кампаній у Східній Європі на початку середньовічної доби є важливим елементом розуміння витоків політичного та економічного розвитку регіону, включно з формуванням Русі та її інтеграцією в трансконтинентальні торговельні мережі. Варязькі (скандинавські) дружини виступали не лише як зовнішній воєнний фактор, а й як організатори та посередники торгівлі між Північною Європою, Візантією та мусульманським Сходом, контролюючи ключові річкові шляхи та стратегічні пункти. Це є важливим для розуміння механізмів контролю над ресурсами, торговельними шляхами і насильством як інструментом економічної та політичної домінації у довготривалій історичній перспективі.

В результаті вивчення здобувачі вищої освіти повинні:

знати: хронологічні рамки та основні етапи діяльності скандинавських воєнно-торговельних кампаній у Східній Європі; географію основних торговельно-транспортних шляхів (шлях «із варяг у греки», волзький маршрут та інші напрями) і їх значення для регіональної економіки; склад, організацію та функції скандинавських воєнно-торговельних дружин (поєднання воєнних, торговельних і політичних ролей); основні види товарів, що циркулювали у межах цих маршрутів, та їх вплив на соціально-економічний розвиток Східної Європи; роль скандинавських воєнно-торговельних кампаній у процесах формування ранньодержавних структур, зокрема Русі, та у зміні балансу сил у регіоні.

вміти: пояснювати взаємозв'язок між воєнною активністю, торгівлею та політичним впливом скандинавських груп у Східній Європі; характеризувати основні річкові та сухопутні маршрути, якими користувалися воєнно-торговельні кампанії, та оцінювати їх стратегічне значення; аналізувати роль варязьких дружин як посередників у трансконтинентальній торгівлі між Балтикою, Візантією та мусульманським Сходом; інтерпретувати різні типи джерел (літописи, археологічні знахідки, нумізматичні дані, свідчення іноземних авторів) для реконструкції діяльності скандинавських воєнно-торговельних груп; узагальнювати соціально-економічні та політичні наслідки присутності скандинавських воєнно-торговельних кампаній для розвитку ранньосередньовічних суспільств Східної Європи.

Розгорнутий зміст самостійного заняття

1.1. Діяльність скандинавських воєнно-торговельних кампаній у Східній Європі на початку середньовічної доби

На початку середньовічної доби (приблизно VIII–XI ст.) на теренах Східної Європи активно діяли скандинавські воєнно-торговельні групи, відомі в джерелах як варяги або руси. Вони поєднували функції воїнів, купців, посередників і, подекуди, найманців у службі чужих правителів. Східноєвропейський вектор скандинавської експансії відрізнявся від західного: якщо на Заході переважали морські походи й набіги, то на Сході поряд із воєнними акціями ключове значення мала систематична торгівля, контроль над річковими шляхами та участь у формуванні складних політичних структур.

Терени сучасної України, Білорусі та західної частини росії опинилися в зоні перетину важливих водних комунікацій між Балтикою, Чорним і Каспійським морями. Тут скандинавські воєнно-торговельні кампанії виконували роль «рухомої інфраструктури» – керували караванами суден, забезпечували збройний захист торгівлі, збирали данину, контролювали перевіз і виступали силою, здатною нав'язувати свої політичні рішення місцевим племінним елітам.

Основні шляхи та географія діяльності. Центральною артерією для скандинавських воєнно-торговельних груп став так званий шлях «із варяг у греки», який пов'язував Балтійське море з Чорним морем і Константинополем через систему річок Ладога – Волхов – Ільмень – Ловать – Дніпро та численні волоки між вододілами.

Згідно з літописною традицією, цей шлях забезпечував рух товарів, людей і військових загонів від скандинавських центрів (Бірка, Хедебю, Готланд) через північноруські осередки (Стара Ладога, Новгород) до Києва та далі до Візантії. Маршрут включав: Балтійське море – Неву – Ладозьке озеро – Волхов – озеро Ільмень; річкові системи, що вели до Дніпра, із портежами; спуск Дніпром через пороги до Чорного моря і далі до Константинополя.

Наукові дискусії щодо точності реконструкції шляху не заперечують його принципового значення як транзитної магістралі між Північчю і Візантією, що сприяла формуванню економічної потуги Києва й інших центрів Русі. Сучасні дослідження історичної географії підтверджують реальну прохідність вододілів та можливість функціонування комплексної водно-суходільної системи сполучень. Паралельно важливу роль відігравали східні шляхи – передусім Волзький торговий маршрут, що поєднував Балтику з Каспійським морем, Хозарським каганатом та мусульманським Сходом. Тими шляхами діяли так звані «волзькі вікінги», чію діяльність описували арабські автори IX–X ст. (зокрема Ібн Хордадбег). Основою їхнього промислу була торгівля хутром, рабами, воском, медом і лісом в обмін на срібло, зброю, метал та престижні товари.

Таким чином Східна Європа утворювала вузол перехрестя північних, південних та східних економічних векторів, де скандинавські воєнно-торговельні компанії слугували ключовою ланкою трансконтинентальної торгівлі.

Скандинавські воєнно-торговельні кампанії зазвичай формувалися у вигляді дружин або флотилій, що мали змішаний характер: воїни, озброєні мечами, списами, щитами, луками; купці й ремісники, відповідальні за торгівлю та обмін; керівник (ярл, конунг, ватажок), який організовував похід, укладав договори, здійснював переговори з місцевими елітами.

Функції таких формувань були багатограними: забезпечення збройної безпеки торгових караванів; примусове стягнення данини, контроль стратегічних пунктів (волоки, фортеці, річкові переправи); участь у внутрішніх конфліктах місцевих племен як найманці; організація і проведення воєнних походів до багатих центрів (передусім на Константинополь та прикаспійські міста).

З погляду економіки їх діяльність поєднувала чисто торговельні операції з воєнно-грабіжницькими акціями, що створювало гнучку, хоча й часто насильницьку, модель «збройного підприємництва».

Скандинавські варяги виступали посередниками між Північчю, Східною Європою, Візантією та мусульманським Сходом. Спектр товарів був широким: 1) з Північної та Східної Європи: хутро, мед, віск, деревина, раби, коні, сировина для ремесел; 2) із Хозарського каганату та держав Близького Сходу: срібло (дирхеми), зброя, тканини, метал, ювелірні вироби, сіль; 3) із Візантії: вино, спеції, шовкові та інші дорогі тканини, ікони, коштовності, предмети розкоші.

Важливим індикатором економічної ваги цих маршрутів є масові знахідки арабського срібла (скарбів дирхемів) у Східній Європі та Скандинавії, що свідчать про інтенсивність торговельного обороту й накопичення багатства у воєнно-торговельних груп та пов'язаних з ними місцевих еліт.

Поряд з торгівлею скандинавські варяги здійснювали воєнні походи, які мали подвійний характер – і як «бізнес-модель» грабунку, і як форма політичного тиску. Напади на прибережні території Чорного й Каспійського морів, захоплення здобичі й полонених для подальшого продажу. Походи на Константинополь, які нерідко закінчувалися укладенням вигідних для варягів торговельних договорів, що фіксували умови в'їзду до міста, обсяг дозволеної торгівлі тощо. Участь у внутрішніх конфліктах східнослов'янських племен та ранньоруських князів як сила, здатна забезпечити військову перевагу. У результаті скандинавські воєнно-торговельні групи виступали не лише зовнішнім чинником тиску, а й важливим елементом формування ранньодержавних структур у Східній Європі.

Частина істориків пов'язує виникнення Русі саме з діяльністю варязьких воєнно-торговельних груп, які поступово трансформувалися з зовнішніх військово-торговельних компаній у правлячу еліту низки центрів (Ладога, Новгород, Київ). У цьому контексті йдеться

про: формування дружинної верхівки, яка контролювала данину, торгівлю й зовнішні зв'язки; консолідацію племінних територій навколо центрів, розташованих на ключових торговельних артеріях; поступове переплетення скандинавських і слов'янських елементів у політичній, соціальній та культурній сферах.

Попри наукові дискусії щодо ступеня та характеру скандинавського впливу, очевидним є те, що варязькі воєнно-торговельні кампанії відіграли важливу роль у організації та забезпеченні транзитної торгівлі, а через це – в економічній базі та політичному становленні ранньоруських утворень.

Діяльність скандинавських воєнно-торговельних кампаній мала низку довгострокових наслідків для Східної Європи:

1. Інтеграція регіону в широку мережу трансконтинентальної торгівлі, що пов'язувала Північну Європу, Візантію та мусульманський Схід.

2. Зростання економічної ролі річкових шляхів та розвиток припортових і приберегових центрів (Ладога, Новгород, Київ та ін.).

3. Поглиблення соціальної стратифікації, формування військово-купецької верхівки, яка поєднувала економічну та політичну владу.

4. Акселерація процесів державотворення шляхом концентрації ресурсів, контролю над торгівлею і данинами.

5. Культурні контакти й запозичення у сфері військової справи, суднобудування, матеріальної культури, а подекуди й релігійних уявлень.

Отже, скандинавські воєнно-торговельні кампанії у Східній Європі на початку середньовічної доби являли собою специфічну форму поєднання військової сили й підприємницької ініціативи. Вони діяли як збройні купецькі корпорації, що контролювали ключові торговельні артерії, забезпечували захист транзиту, збирали данину, здійснювали воєнні походи й укладали договори з великими державними центрами, передусім Візантією. На теренах сучасної України та суміжних регіонів їхня діяльність сприяла формуванню важливих економічних центрів, поглибленню обмінних зв'язків, концентрації ресурсів і появі стабільніших політичних структур. У цьому значенні скандинавські варяги постають не лише як «завойовники» чи «пірати», а як впливові актори ранньосередньовічної економіки та політики, чия діяльність істотно вплинула на ранню історію Русі та всієї Східної Європи.

Перелік питань до самопідготовки

1. Які хронологічні рамки та основні особливості скандинавської воєнно-торговельної активності у Східній Європі на початку середньовічної доби?

2. У чому полягали відмінності між західним та східним векторами скандинавської експансії (порівняння «вікінгів Заходу» і «варягів Сходу»)?

3. Яке значення мав шлях «із варяг у греки» для економічного і політичного розвитку Східної Європи та Русі?

4. Як функціонував волзький торговельний маршрут і яку роль у ньому відігравали скандинавські воєнно-торговельні кампанії?

5. Який був типовий склад та структура воєнно-торговельної дружини, і як поєднувалися в ній воєнні, торговельні та управлінські функції?

6. Які основні товари транспортувалися через Східну Європу за участю скандинавських варягів, і як це впливало на місцеві суспільства?

7. У чому проявлявся воєнний аспект діяльності скандинавських кампаній (напади, збори данини, походи на Константинополь, участь у внутрішніх конфліктах)?

8. Як скандинавські воєнно-торговельні групи впливали на формування ранньодержавних утворень на теренах Східної Європи, зокрема на становлення Русі?

9. Які види джерел дозволяють вивчати діяльність скандинавських воєнно-торговельних кампаній (археологічні, письмові, нумізматичні) та які їхні можливості й обмеження?

10. Які довгострокові соціально-економічні та культурні наслідки мала діяльність скандинавських воєнно-торговельних кампаній для історичного розвитку Східної Європи?

Рекомендовані джерела:

основна література: 1-4, 6-8;

допоміжна література: 4-7, 9-13;

інформаційні ресурси: 2-7, 11-14.

Тема 3. Формування економічних відносин в епоху Київської Русі**1.1. Економічні та соціальні процеси в Галицько-Волинській Русі**

Актуальність питання полягає у тому, що вивчення економічних та соціальних процесів у Галицько-Волинській Русі має ключове значення для розуміння історичного розвитку українських земель у добу Середньовіччя. Саме тут, на стику східно- та центральноевропейського світів, формувалася специфічна модель господарського життя та соціальної організації, що поєднувала спадщину Київської Русі з впливами західноевропейських феодальних інституцій та норм. Галицько-Волинська держава виступила важливим політичним, економічним і культурним центром, який забезпечив тяглість руської державної традиції в умовах монголо-татарської експансії та посилення сусідніх держав. Аналіз її економічної структури (землеробство, скотарство, ремесла, торгівля) та соціальної стратифікації (князь, боярство, духовенство, міщани, селянство) дозволяє глибше збагнути механізми формування економічної потуги держави, специфіку феодальних відносин, роль міст та зовнішньоекономічних зв'язків.

В результаті вивчення здобувачі вищої освіти повинні:

знати: хронологічні рамки формування та розвитку Галицько-Волинської Русі та її місце в історії українських земель; господарську основу економіки Галицько-Волинської держави: структуру землеробства, скотарства, промислів, ремесел та міської економіки; основні напрями внутрішньої та зовнішньої торгівлі, ключові торговельні шляхи та партнерів (сусідні держави й регіони); соціальну структуру суспільства Галицько-Волинської Русі, роль князя, боярства, духовенства, міщанства й селянства; вплив зовнішньополітичних чинників (монголо-татарська експансія, відносини з Польщею, Угорщиною, Литвою, Золотою Ордою) на економічні та соціальні процеси в державі.

вміти: характеризувати основні риси економічної системи Галицько-Волинської Русі та пояснювати їх залежність від природно-географічних і політичних умов; аналізувати розвиток міст як центрів ремесел, торгівлі та адміністративного управління, оцінювати їхню роль у соціально-економічному житті держави; пояснювати механізми формування і функціонування феодальних відносин в аграрній сфері, зокрема взаємини між феодалами та селянством; інтерпретувати історичні джерела (літописи, актові матеріали, археологічні дані) для реконструкції економічних і соціальних процесів у Галицько-Волинській Русі; узагальнювати значення економічних і соціальних трансформацій Галицько-Волинської держави для подальшого розвитку українських земель та їх інтеграції в європейський простір.

Розгорнутий зміст самостійного заняття**1.1. Економічні та соціальні процеси в Галицько-Волинській Русі**

Галицько-Волинська Русь (кінець XII – XIV ст.) охоплювала території Галичини, Волині, частково Поділля, Полісся та Прикарпаття, контролюючи важливі сухопутні й річкові шляхи між Чорноморським регіоном, Польщею, Угорщиною та Центральною Європою. Держава постала на основі об'єднання Галицького і Волинського князівств і стала правонаступницею політичної та культурної традиції Київської Русі.

Економічні та соціальні процеси в цьому регіоні розвивалися під впливом кількох чинників: вигідне прикордонне положення між Сходом і Заходом; включеність у трансєвропейські торговельні комунікації; збереження руської (православної) традиції в умовах активних контактів з католицьким світом; наслідки монголо-татарської експансії, які зруйнували частину центрів Південної Русі й зумовили зміщення економічної та політичної

активності на захід.

Основою економіки залишалося землеробство, що спиралося на природні ресурси родючих ґрунтів (особливо в Галичині та на Волині) та різноманітні агротехнічні традиції, успадковані від Київської Русі. Характерні риси: поширення двопольної та поступово трипольної системи землеробства (чергування зернових і парів); вирощування зернових (пшениця, жито, ячмінь, овес), проса, бобових культур; розвиток овочівництва, садівництва, льонарства й коноплярства; широке використання тяглової сили (волів, коней), плуга, борони, залізних серпів та інших металевих знарядь.

Сільське господарство забезпечувало продовольчу базу для внутрішнього споживання, формування надлишкового продукту та експорт частини зерна й інших сільськогосподарських товарів через торгові центри.

Скотарство було другим важливим компонентом економіки, забезпечуючи: м'ясо, молоко, шкіри, вовну; тяглову силу (коні, воли); сировину для ремесел (шкіра, роги, кістка, вовна). Розводили велику рогату худобу, овець, свиней, коней. У передгірських і гірських районах (Карпати) важливим було полонинське скотарство.

Поряд із землеробством і скотарством значне місце займали промисли: мисливство та рибальство; бортництво (добування меду й воску), що було важливим джерелом товарів на експорт; заготівля деревини, солі, хутра.

У Галицько-Волинській Русі відбувався подальший розвиток ремесел, які все більше концентрувалися у містах. Основні види ремесел: ковальство, слюсарство, виробництво зброї та знарядь праці; гончарство та керамічне виробництво; ювелірна справа (виробництво прикрас, елементів одягу, культових предметів); ткацтво, шкіряне, кушнірське, деревообробне ремесло; каменярство й будівельні ремесла, пов'язані зі спорудженням храмів, замків, укріплень. Розвиток ремесел сприяв посиленню ролі міст як економічних центрів, формуванню ремісничих корпорацій і майстерень, професійній спеціалізації населення.

Міста як осередки економічного життя. Міста Галицько-Волинської Русі (Галич, Володимир-Волинський, Луцьк, Перемишль, Белз, Холм, Львів та ін.) були багатофункціональними: адміністративні й політичні центри; ремісничо-торговельні осередки; фортеці та вузли комунікацій.

У містах концентрувалися: ремісничі майстерні; торгові площі й ринки; склади для зберігання товарів; митні пункти, де збиралися збори з транзитної торгівлі.

В окремих містах спостерігався вплив західноєвропейських міських традицій (магдебурзьке право дещо пізнішого періоду, але самі тенденції самоврядування та міського права зароджувалися вже в цей час). Зростання міських центрів сприяло соціальній диференціації міського населення – формуванню багатих купецьких і ремісничих верхів.

Галицько-Волинська держава активно включалася в міжнародну торгівлю. Її економіка спиралася на вигідне розташування на перехресті шляхів між Чорноморським регіоном, Центральною Європою та Балтійсько-Дунайським простором.

Основні напрямки торгівлі: західний (Польща, Чехія, Угорщина, німецькі землі); південний (Чорноморські порти, Візантія, Балкани); північний та східний (інші руські землі, Литва, землі Золотої Орди).

Експортували: зерно, худобу, шкіри, хутро, віск, мед, деревину, сіль, коней; продукцію ремесел (металеві вироби, тканини, кераміку).

Імпортували: метал високої якості, зброю, прикраси; дорогі тканини, вино, спеції; предмети розкоші, книги, іконопис.

Активна торгівля сприяла: накопиченню багатств у князів, бояр, купців; розширенню міст; соціальній мобільності й появі груп, чий статус визначався не лише родовитістю, а й економічним успіхом.

Соціальна структура Галицько-Волинської Русі була ієрархічною та відображала поєднання давньоруських традицій із новими тенденціями, пов'язаними з розвитком феодальних відносин і впливом західноєвропейського середовища. Основні соціальні групи:

1. Князь – верховний правитель, що концентрував у своїх руках військово-політичну,

судову та значною мірою економічну владу (право на збір данини, мита, контроль над ключовими територіями й шляхами).

2. Боярство – велика земельна й політична еліта, власники значних вотчин, збройних загонів, що відігравали провідну роль у внутрішній політиці, нерідко вступали в конфлікт із князями, впливали на престолонаслідування й зовнішню політику. У Галичині особливо значною була політична вага боярства, що відображалось у боротьбі за владу.

3. Дружинники та служила верства – воєнна еліта, пов'язана з князівською владою, яка отримувала утримання з князівських володінь, брала участь у походах, виконувала адміністративні функції.

4. Духовенство – православне (а в прикордонних і західних землях – і католицьке) духовенство, яке володіло землями, мало власні доходи від маєтностей, відігравало важливу роль у культурному житті та легітимації влади.

5. Міщани – купці, ремісники, службовці. В економічному плані вони становили активне ядро міського життя, у соціальному – формували кілька рівнів: від заможних купців до дрібних ремісників і наймитів.

6. Селяни (общинники, залежні люди) – основна маса населення, що здійснювала сільськогосподарське виробництво. Розвивалися різні форми залежності селян від феодалів (натуральні та грошові повинності, відробіткова рента, обмеження свободи пересування).

Аграрні відносини та феодалізація. В аграрній сфері спостерігається подальше утвердження феодальних відносин: концентрація земель у руках князя, бояр і церкви; зростання ролі феодальної ренти (натуральної, відробіткової, частково грошової); поступове обмеження прав селянської громади, перехід від вільних общинників до різних форм залежності. З одного боку, це створювало стабільну систему отримання доходів для правлячого класу й забезпечувало ресурсну базу для війська, політики й великих будівництв. З іншого – породжувало напругу, посилювало соціальну диференціацію та могло призводити до втеч селян у малозаселені райони або під захист інших сеньйорів.

Економічні та соціальні процеси в Галицько-Волинській Русі не можна відокремити від політичних факторів:

- монголо-татарський чинник: хоча держава зберегла відносну автономію, вона змушена була рахуватися з Золотою Ордою, сплачувати данину, підтримувати дипломатичні відносини, що впливало на розподіл ресурсів;

- конкуренція з Польщею, Угорщиною та Литвою за контроль над прикордонними та торговельними територіями;

- спроби галицько-волинських князів інтегруватися у міжнародну політичну систему (династичні шлюби, титул короля Данила Романовича тощо), що вимагало економічної потуги та ресурсів.

Ці чинники стимулювали розвиток військово-економічного потенціалу, укріплення міст, формування ефективніших адміністративних структур і водночас загострювали внутрішні соціальні суперечності (конфлікти між князями й боярами, боротьба за владу, тиск на селянство).

Отже, економічні та соціальні процеси в Галицько-Волинській Русі відображають складний період трансформації суспільства, що поєднував спадщину Київської Русі з новими тенденціями феодалізації, зростання ролі міст, активної міжнародної торгівлі та посилення політичної конкуренції у Східній і Центральній Європі. Господарська система ґрунтувалася на продуктивному землеробстві, скотарстві, розвинутому ремісництві та торгівлі, які забезпечували ресурсну базу для існування князівської влади, боярської еліти й міських верхів. Соціальна структура ставала дедалі більш стратифікованою, із виразним поділом на правлячі верстви та залежне селянство, зростанням ролі міщанства й духовенства. Розуміння цих процесів дає змогу глибше усвідомити специфіку розвитку українських земель у добу Середньовіччя, витоки подальших політичних і соціально-економічних змін, а також особливості взаємодії між Сходом і Заходом у регіоні.

Перелік питань до самопідготовки

1. Які історико-територіальні рамки Галицько-Волинської Русі та які чинники зумовили її постання як правонаступниці Київської Русі?
2. У чому полягала господарська основа економіки Галицько-Волинської держави: які галузі відігравали провідну роль (землеробство, скотарство, промисли, ремесла)?
3. Які особливості аграрних відносин та форм феодалної залежності селян були характерні для Галицько-Волинської Русі?
4. Як розвивалися міста Галицько-Волинської держави, які функції вони виконували у політичному, економічному та соціальному житті?
5. Які основні ремесла були поширені в міському середовищі, та як ремісницька діяльність впливала на формування соціальної структури міст?
6. Якими були основні напрями зовнішньої торгівлі Галицько-Волинської Русі, які товари експортувалися та імпортувалися, які держави й регіони виступали головними торговельними партнерами?
7. Яку роль у соціальній ієрархії держави відігравали князь, боярство та духовенство, як розподілялися між ними економічні ресурси й політичний вплив?
8. У чому полягали особливості становища міщанства та селянства, які форми соціальної мобільності були для них можливими?
9. Як монголо-татарський вплив та відносини із сусідніми державами (Польщею, Угорщиною, Литвою, Золотою Ордою) позначалися на економічній політиці та соціальних процесах у Галицько-Волинській Русі?
10. У чому полягає історичне значення економічних і соціальних процесів у Галицько-Волинській державі для подальшого розвитку українських земель та формування української державницької традиції?

Рекомендовані джерела:

основна література: 1, 3-5, 6-11;
допоміжна література: 1-5, 8-13;
інформаційні ресурси: 3-11, 14.

Тема 4. Економічне життя українських земель у період XIII–XVII ст.

1.1. Економічне життя в османському Надчорномор'ї: між царством ісламу та краєм війни

Актуальність питання полягає у тому, що розуміння історичних процесів у Північному Причорномор'ї, де протягом кількох століть перетиналися інтереси Османської імперії, Кримського ханства, українських земель, Речі Посполитої, Московської/Російської держави та інших політичних суб'єктів. Надчорномор'я виступало не лише периферією великої імперії, а й ключовим фронтіром між мусульманським і християнським світами, між «царством ісламу» та «краєм війни». Аналіз економічних процесів у цьому регіоні дозволяє осмислити, як поєднувалися торгівля, аграрне виробництво, кочове скотарство, промисли, работоргівля й воєнне насильство в єдиному, хоч і суперечливому, комплексі. Для сучасних здобувачів вищої освіти тема важлива з огляду на розуміння історичних витоків геополітичної конкуренції в Чорноморському регіоні, довготривалих структур економічної залежності, формування прикордонних суспільств, а також впливу імперських політик на локальні економіки й соціальні структури.

В результаті вивчення здобувачі вищої освіти повинні:

знати: хронологічні рамки османського панування та впливу в Надчорномор'ї, основні етапи зміни політичного контролю над регіоном; господарську структуру османського Надчорномор'я: співіснування осілого землеробства, кочового/напівкочового скотарства, міських ремесел, промислів і транзитної торгівлі; роль портових міст, фортець і торговельних

шляхів у формуванні економічного профілю регіону, основні товарні потоки (зерно, худоба, сировина, ремісничя продукція, раби); особливості податково-фіскальної системи Османської імперії та Кримського ханства в Надчорномор'ї, форми експлуатації населення й регулювання економічної діяльності; соціальну структуру османського Надчорномор'я: етноконфесійне різноманіття, становище мусульманського й немусульманського населення, роль еліт, купецтва, селянства, кочових груп та рабів.

вміти: пояснювати взаємозв'язок між воєнно-політичним статусом Надчорномор'я як «краю війни» та специфікою його економічного розвитку, включно з торгівлею та системою прикордонного насильства; аналізувати функції портів та фортець, характеризувати їх як центри торгівлі, ремесел, адміністрації та військової присутності; інтерпретувати історичні джерела (османські, кримськотатарські, європейські, козацькі, дипломатичні) щодо економічного життя регіону, критично оцінюючи їх упередження та обмеження; визначати та порівнювати інтереси різних політичних і соціальних акторів (Османська імперія, Кримське ханство, сусідні християнські держави, козацтво, місцеві громади) у використанні ресурсів та контролі над торговельними шляхами; узагальнювати довгострокові наслідки османської присутності в Надчорномор'ї для економічного та соціального розвитку Північного Причорномор'я, включно з трансформацією регіону у XVIII ст. та зміною геополітичного балансу.

Розгорнутий зміст самостійного заняття

1.1. Економічне життя в османському Надчорномор'ї: між царством ісламу та краєм війни

Османське Надчорномор'я – це комплекс прибережних і прилеглих територій Північного Причорномор'я, що в різні періоди пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу (XV–XVIII ст.) входили до сфери політичного й економічного впливу Османської імперії та її васала – Кримського ханства. До цієї зони належали: узбережжя Чорного моря і Азову, фортеці та порти (Очаків, Кілія, Ізмаїл, Білгород-Дністровський/Акерман, Кафа/Феодосія, Керч, Азов та ін.), степове й лісостепове запілля, а також ключові гірля Дністра, Дніпра, Дону, Дунаю. Цей регіон перебував між «дар ал-іслам» (царством ісламу, уявленим як простір панування мусульманської влади та права) й прикордонням із християнським світом – Річчю Посполитою, Московською державою, Молдавським князівством, пізніше Габсбурзькою монархією та Запорозькою Січчю. Через це Надчорномор'я набуває характеру «краю війни» – зони безперервного військового напруження, набігів, фронтірних конфліктів і водночас інтенсивних економічних контактів, торгівлі та обміну.

Економічне життя в османському Надчорномор'ї регулювалося поєднанням норм ісламського права (шаріату), османської державної практики (султанські укази – ферман, адміністративно-фіскальні інститути) та локальних правових звичаїв. Ключові моменти:

1. Османська держава розглядала Чорне море як «внутрішнє османське море» (особливо з XV до кінця XVIII ст.), прагнучи монополізувати контроль над його узбережжям, портами, судноплавством і рибними промислами.

2. Статус Кримського ханства як васала Османської імперії створював специфічну модель подвійного підпорядкування: хан мав значну автономію у внутрішніх справах, але стратегічні порти й фортеці, як правило, контролювалися безпосередньо османською адміністрацією.

3. Важливе значення мали військово-адміністративні округи – санджаки, *eyaleti*, для яких визначалися податкові режими, землеволодіння (тимарна система, вакуфні землі), монополії та митні правила.

Завдяки цьому поєднанню «центр – васал – місцева громада» формувалася складна й багаторівнева система управління ресурсами, торгівлею та податками.

Господарська основа: землеробство, скотарство, промисли. Надчорноморські степи та лісостепи відзначалися надзвичайно родючими ґрунтами, що дозволяло розвивати інтенсивне землеробство там, де це дозволяла безпекова ситуація. Основні риси:

Вирощування зернових культур (пшениця, жито, ячмінь, овес), проса, бобових,

технічних культур (льон, конопі).

Розвиток садівництва, виноградарства та городництва в районах, прилеглих до фортець, портів і старих міських центрів.

Система землекористування поєднувала: державні землі (мірі), надані у вигляді тимарів (умовні володіння за військову службу); вакуфні землі (фонди на користь релігійних та благодійних установ); приватні володіння та землі місцевих громад.

Однак нестабільна військово-політична ситуація (часті набіги, переходи влади, військові кампанії) сприяла тому, що значні території залишалися малозаселеними, виконуючи роль «буферного» фронтиру, де землеробство часто набувало напівкочового чи сезонного характеру.

У структурі господарства Надчорномор'я дуже важливу роль відігравало скотарство, часто пов'язане з кочовим або напівкочовим способом життя:

Розведення коней, великої рогатої худоби, овець, кіз – як для внутрішнього споживання, так і для продажу на зовнішні ринки.

Кочові та напівкочові групи (кримські татари, ногайці та ін.) використовували широкі степові простори як пасовища, здійснюючи сезонні переміщення стад.

Скотарство забезпечувало не лише продукти харчування, а й стратегічну військову мобільність (кіннота), що було критично важливим у прикордонному, конфліктному регіоні.

Таким чином, економіка регіону поєднувала осіле землеробство з кочовим/напівкочовим скотарством, створюючи модель господарської взаємодії (і водночас конфліктів) між різними типами соціумів.

До важливих компонентів економічного життя належали промисли: рибальство в прибережних акваторіях, лиманах, гирлах рік; солеваріння в районах сольових озер та лиманів; мисливство, бджільництво, заготівля деревини, збір дикоросів. Ці промисли забезпечували як внутрішнє споживання, так і товарну продукцію для торгівлі.

Османське Надчорномор'я формувало мережу портових міст і фортець, які були одночасно військовими опорними пунктами, осередками влади, торгівлі та ремесел. Серед ключових центрів – Кафа, Керч, Очаків, Акерман, Кілія, Ізмаїл, Азов. Їхні функції:

Стратегічний контроль над виходами до моря та гирлами великих рік.

Збір мит і податків із транзитної торгівлі (митниці, торгові склади, ринки).

Концентрація ремесел (суднобудування, обробка шкіри, текстиль, зброярство, кераміка, харчова переробка).

Розміщення гарнізонів, адміністративних установ, релігійних інституцій (мечеті, медресе, християнські храми у районах змішаного населення).

Міські центри мали строкате етнічне й конфесійне населення: турки, татари, греки, вірмени, євреї, слов'яни, волохи та інші. Це створювало багатокультурне обличчя міського життя й сприяло активному економічному обміну.

Регіон був частиною великих торговельних артерій, що поєднували: османське внутрішнє ядро (Анатолія, Балкани, Стамбул) з північними та східними землями; ринки Речі Посполитої, Московської держави, українських земель, Поділля, Волині, Правобережжя, Лівобережжя з османським світом, Кавказом, Близьким Сходом.

Чорне море та його порти виступали «вузлами» цих маршрутів. Надчорномор'я було важливим каналом експорту та імпорту як сировини, так і готових виробів. З північних і степових регіонів до османських ринків надходили: зерно, худоба, шкіри, хутро; мед, віск, ліс; сировина для ремесел. З османських земель та інших частин Середземномор'я: тканини, у тому числі дорогі (шовк, оксамит); спеції, цукор, вино, оливкова олія; метал, зброя, предмети розкоші. Окреме, дуже важливе місце в економічній системі посідав ринок праці в його крайній формі – работоргівля.

Надчорноморський простір був одним із головних центрів постачання рабів до османського світу. Постійні набіги кримськотатарських і пов'язаних з ними загонів на українські, польські, московські землі забезпечували безперервний потік полонених до кримських і чорноморських ринків. Ключові моменти:

Раби виступали і як товар, і як елемент соціально-економічної системи: вони використовувалися як хатня прислуга, ремісники, працівники на землі, веслярі, військові слуги тощо.

Работоргівля була важливим джерелом доходів для кримської знаті, воєнної верхівки, місцевих купців, а також для посередників, що брали участь в транспортуванні й продажу полонених.

Стан «краю війни» – постійні набіги, рейди, каральні експедиції й контрнаступи – формував специфічну економіку насильства, де війна, полон, грабунок і торгівля були тісно переплетені.

Для сусідніх християнських суспільств це означало постійну демографічну й економічну шкоду, для османського Надчорномор'я – потужний, хоча морально й соціально деструктивний, економічний ресурс.

Економічне життя регіону було тісно пов'язане з системою податків і зборів: земельні податки (залежно від статусу землі та її користувачів); мито з торгівлі (портове мито, транзитні збори, тарифи за користування складами, пристанями, мостами); спеціальні платежі з немусульманського населення (джизья – подушний податок); позачергові збори у воєнний час (надзвичайні побори, реквізиції, постої військ). Система фіскальної експлуатації забезпечувала фінансову базу для утримання гарнізонів, флоту, адміністрації і водночас могла гальмувати господарську активність, особливо в умовах постійних конфліктів, коли податки поєднувалися з воєнними руйнуваннями.

Економічне життя в османському Надчорномор'ї відбувалося в умовах надзвичайного етноконфесійного різноманіття: мусульманське населення (татари, турки, частково ісламізовані групи інших етносів) відігравало провідну роль у військовій та адміністративній системі; християни (українці, греки, вірмени, волохи, болгари тощо) були важливою частиною торговельно-ремісничого й аграрного населення, часто мали особливі статуси громад; єврейські громади активно брали участь у торгівлі, фінансових операціях, посередницьких функціях. Соціальна структура включала високу військово-адміністративну еліту (бейлербеї, санджакбеї, кримські хани, мурзи), міські купецькі і ремісничі верстви, сільське населення (як осіле, так і кочове), рабів. Статус, права, обов'язки, податки та можливості економічної діяльності значною мірою визначалися конфесійною належністю та юридичним статусом.

Економічне життя османського Надчорномор'я було суперечливим. З одного боку, регіон був частиною потужної імперської економіки, залучений до великих торгових потоків, мав доступ до морських комунікацій і широких внутрішніх ринків Османської імперії. З іншого боку, як фронтір і «край війни», він постійно страждав від воєнних дій, набігів, блокад, міждержавних конфліктів, що руйнували інфраструктуру, спустошували села і міста, переривали торгівлю. Постійне протистояння Османської імперії з Річчю Посполитою, Московією/Росією, пізніше Австрією, а також піднесення козацтва (морські походи козаків, напади на турецькі порти) підривали безпеку торгових комунікацій. У довгостроковій перспективі це призвело до поступового послаблення османського контролю над Чорним морем і врешті до втрати більшості північноприбережних територій унаслідок воєн із Російською імперією (XVIII ст.), що докорінно змінило економічну конфігурацію регіону.

Отже, економічне життя в османському Надчорномор'ї розвивалося в режимі постійного балансування між потенціалом «царства ісламу» – великим імперським ринком, інтегрованими морськими й сухопутними шляхами, інституційно оформленою податковою системою – та реаліями «краю війни» – простору безперервних конфліктів, набігів, работоргівлі й воєнного насильства. Цей простір був водночас коридором транзитної торгівлі, джерелом сировини й робочої сили для османської економіки, зоною активної взаємодії (і конфлікту) мусульманського й християнського світів. Розуміння економічних і соціальних процесів у цьому регіоні дозволяє глибше осмислити специфіку розвитку Північного Причорномор'я, його роль у східноєвропейській історії та довготривалі наслідки османської присутності для формування політичної та економічної карти регіону.

Перелік питань до самопідготовки

1. Які території входили до османського Надчорномор'я та як змінювався політико-адміністративний контроль Османської імперії й Кримського ханства над цим регіоном у XV–XVIII ст.?
2. У чому полягала специфіка поєднання осілого землеробства та кочового/напівкочового скотарства в економіці Надчорномор'я, які чинники сприяли або перешкоджали їхньому розвитку?
3. Яку роль відігравали порти й фортеці (Кафа, Акерман, Очаків, Керч, Азов та інші) у структурі економічного життя османського Надчорномор'я?
4. Які основні товарні потоки проходили через Надчорномор'я, які регіони були задіяні в цих обмінах і як це впливало на інтеграцію регіону в імперську та міжнародну економіку?
5. Як була організована податково-фіскальна система в османському Надчорномор'ї, які види податків і зборів існували, та як вони позначалися на господарській активності населення?
6. Яке місце займала работорівля в економіці Кримського ханства та османського Надчорномор'я, які були її джерела, маршрути та наслідки для сусідніх територій?
7. У чому полягали особливості соціальної структури регіону, як етнічна й конфесійна різноманітність (мусульмани, християни, євреї, різні етноси) позначалася на розподілі економічних функцій і правовому статусі населення?
8. Як постійний воєнний конфліктний контекст («край війни») впливав на безпеку торгівлі, стабільність поселень, демографічні процеси та господарську інфраструктуру?
9. Яку роль відігравали українські землі, козацтво, Річ Посполита, Московія/Росія та інші сусідні держави в економічному житті османського Надчорномор'я, зокрема в торгівлі, конфліктах і дипломатичних відносинах?
10. Які були основні етапи занепаду османського контролю над Північним Причорномор'ям у XVIII ст., і як ці процеси змінили економічну конфігурацію регіону та його місце у східноєвропейській та світовій системі?

Рекомендовані джерела:

основна література: 1-4, 6-1;

допоміжна література: 7-11, 17-23;

інформаційні ресурси: 3-10, 12-14.

Тема 5. Протікання економічних процесів на українських землях в умовах роздробленості у XVII–XIX ст.

1.1. Українські землі у складі Австрійської імперії (кінець XVIII ст. – 1848 р.)

Актуальність дослідження визначається тим, що вивчення становища українських земель у складі Австрійської імперії наприкінці XVIII ст. – до революції 1848 р. є принципово важливим для розуміння витоків політичної модернізації та національного відродження на західноукраїнських теренах. В умовах габсбурзької монархії формуються нові адміністративні структури, бюрократичний апарат, освітні та правові інституції, які закріплювали підпорядкований і периферійний статус регіону та створювали інфраструктуру для соціальної мобільності, поширення освіти, появи інтелігенції. Саме тут – у Галичині, на Буковині й Закарпатті – закладаються підвалини західноукраїнського варіанту національного руху, тісно пов'язаного з греко-католицькою церквою, освітніми реформами та імперською політикою «керованої модернізації». Аналіз соціально-економічних умов, становища селянства, ролі шляхти, духовенства і міської верстви дозволяє зрозуміти причини селянської напруги, національних конфліктів і політичного пробудження, що проявилось під час революції 1848 р.

В результаті вивчення здобувачі вищої освіти повинні:

знати: основні етапи включення українських земель (Галичини, Буковини, Закарпаття)

до складу Габсбурзької/Австрійської імперії, їхній адміністративний статус і місце в імперській структурі; соціальну структуру західноукраїнського суспільства у складі Австрійської імперії: становище шляхти, духовенства, міщанства та селянства, специфіку кріпосницьких відносин; головні риси економічного розвитку регіону: аграрний характер господарства, промисли й початки індустріалізації, роль міст і торгівлі, інтеграцію до загальноімперського ринку; освітню та конфесійно-культурну політику австрійського уряду, місце й роль греко-католицької церкви, мовно-національні обмеження й можливості; основні передумови та прояви українського національного руху до 1848 р., а також значення революції 1848 р. як рубежу соціально-політичних і національних змін.

вміти: характеризувати політико-правовий статус українських земель у складі Австрійської імперії, пояснювати особливості імперської системи управління на рівні провінцій; аналізувати становище селянства, форми кріпосницької залежності, причини соціальної напруги та вимоги селян у переддень революції 1848 р.; оцінювати вплив австрійських реформ у сфері освіти, адміністрації, судочинства на соціальну структуру та культурний розвиток українського населення; інтерпретувати роль греко-католицької церкви й перших представників української інтелігенції в процесах національного відродження у Галичині, на Буковині та Закарпатті; порівнювати соціально-економічний та політичний розвиток українських земель у складі Австрійської імперії з аналогічними процесами на українських землях у складі Російської імперії, робити узагальнення щодо впливу імперських режимів на формування української ідентичності.

Розгорнутий зміст самостійного заняття

1.1. Українські землі у складі Австрійської імперії (кінець XVIII ст. – 1848 р.)

У кінці XVIII ст. внаслідок воєн, міжнародних угод і поділів Речі Посполитої значна частина українських земель опинилася у складі Габсбурзької (з 1804 р. – Австрійської) імперії. До її складу увійшли: Галичина (Східна Галичина з переважно українським населенням, Західна – переважно польська); Буковина (спочатку під владою Османської імперії, з 1775 р. – під владою Габсбургів); Закарпаття (угорська корона, але в межах Габсбурзької монархії ще раніше – з XVI–XVII ст.). Після трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795) Австрія отримала Галичину, частину Малопольщі й Краків (на певний час), формуючи нову адміністративну одиницю – «Королівство Галичини і Володимирії» з центром у Львові. Буковину було виділено в окремий округ, підпорядкований безпосередньо Відню. Закарпатські українці в адміністративному плані входили до складу Угорського королівства, яке було частиною Габсбурзької монархії. Українські землі стали периферійними провінціями великої імперії, де перешіталися інтереси Відня, місцевої шляхти (значною мірою польської або мадяризованої), духовенства та селянства.

Австрійська імперія характеризувалася високим ступенем централізації, особливо після реформ Марії-Терезії та Йосифа II. На українських землях це проявилось у:

1. Створенні нових адміністративних одиниць (країв, округів) із бюрократичним апаратом, підпорядкованим центральним урядовим установам у Відні.

2. Обмеженні традиційних станових інститутів Речі Посполитої (сеймів, шляхетського самоврядування), заміні їх імперською бюрократією.

3. Запровадженні централізованих судових, податкових, військових та освітніх структур.

У Галичині важливу роль зберігала польська аристократія, яка була включена до імперської системи як лояльна еліта, що забезпечувала контроль над провінцією. На Буковині значний вплив мали австрійські чиновники та місцева багатонаціональна верхівка (румуні, німці, вірмени, євреї, українці). Закарпаття перебувало під сильним впливом угорської шляхти й адміністрації.

Населення українських земель у складі Австрійської імперії залишалося переважно аграрним і селянським. Соціальна структура була стратифікованою:

на вершині – імперська бюрократія, місцева шляхта та велика земельна аристократія (переважно польська в Галичині, угорська в Закарпатті, багатонаціональна на Буковині);

духовенство – особливо греко-католицьке в Галичині та Закарпатті, православне і греко-католицьке на Буковині – відіграло ту ж роль, що й раніше: духовне проводництво, освітня функція, участь у національному пробудженні;

міське населення – ремісники, купці, чиновники, інтелігенція;

селянство – найбільш численна та водночас найбільш експлуатована частина суспільства.

Особливо тяжким було становище селян: зберігалася кріпацтво (панщина, натуральні і грошові повинності, обмеження особистої свободи); велика частина земель була у володінні шляхти й церкви; селяни не мали повних прав власності на землю, залежали від пана й адміністрації. Реформи Йосифа II дещо поліпшили їх становище (регламентація панщини, певне розширення прав), проте кріпосницькі порядки в цілому зберігалися до середини XIX ст. Лише внаслідок революції 1848 р. в Австрійській імперії було остаточно скасовано панщину в Галичині й інших провінціях.

Господарство українських земель в Австрійській імперії залишалося переважно аграрним:

Землеробство. Вирощували зернові (пшениця, жито, ячмінь, овес), картоплю, кукурудзу, льон, коноплі. У гірських районах переважало тваринництво, у передгір'ях – поєднання рільництва й відгінного скотарства.

Тваринництво. Розводили велику рогату худобу, овець, свиней, коней. Часом частина продукції йшла на експорт до інших провінцій імперії.

Промисли. У Карпатах та Передкарпатті розвивалися лісозаготівля, солеваріння, виплавка заліза, лісохімічні промисли, виробництво будівельних матеріалів. На Буковині важливими були лісові промисли, заготівля деревини, скотарство, тваринництво.

Рання індустріалізація. У першій половині XIX ст. у містах почали з'являтися мануфактури й фабрики – у харчовій, текстильній, лісопереробній галузях. Однак рівень промислового розвитку залишався порівняно низьким, а більшість українців була залучена до традиційного сільського господарства.

Австрійська влада прагнула інтегрувати українські землі в загальноімперський економічний простір, використовуючи їх як аграрно-сировинний додаток: сільськогосподарська продукція, сировина, ліс, соляні промисли забезпечували потреби інших, більш індустріалізованих районів імперії.

Міста Галичини, Буковини і Закарпаття виконували функції адміністративних, торговельних та культурних центрів. Найважливішими були Львів, Перемишль, Чернівці, Ужгород, Мукачево, Дрогобич, Станіслав (Івано-Франківськ) та ін. Основні риси міського розвитку: багатонаціональний склад населення: українці, поляки, німці, євреї, вірмени, румуни, угорці; активний розвиток торгівлі: ярмарки, постійні ринки, торгові зв'язки з іншими провінціями Австрійської імперії та сусідніми державами; розвиток ремесел і ранніх форм промислового виробництва; посилення ролі міської інтелігенції, чиновництва, адвокатів, учителів тощо. Будівництво шляхів, мостів, пізніше – залізниць, сприяло економічній інтеграції регіонів, однак до 1848 р. розвиток інфраструктури лише розпочинався. Греко-католицька церква стала головним носієм української культурної традиції.

Саме її представники (священники, єпископи) відіграли ключову роль у пробудженні української національної свідомості в першій половині XIX ст., що передувало подіям «Весни народів» 1848 р. Попри домінуюче становище польської, угорської та інших еліт, українське населення Галичини, Буковини, Закарпаття поступово включалося в процес національного відродження:

Зростання ролі греко-католицького духовенства як освіченої верстви, що відстоювала інтереси українського селянства, захищала права церковної мови і традиції. Поява перших українських (руських) інтелігентів: вчителів, письменників, публіцистів, які почали систематично вживати українську мову в літературі, науці, церковно-громадському житті.

Формування перших гуртків національної інтелігенції, розвиток ідей культурної, а згодом політичної самобутності українців.

До 1848 р. цей рух був переважно культурно-просвітницьким, обмеженим рамками духовенства й нечисленної інтелігенції. Вибухом його політичної активізації стала революція 1848 р., коли у Львові було створено Головну Руську Раду та розгорнулася боротьба за права українців у Галичині.

Українські землі в Австрійській імперії були зоною переплетіння різних інтересів: імперського центру (Відень), який прагнув зберегти контроль та порядок у поліетнічній державі; польської шляхти в Галичині, яка намагалася відновити свій вплив і зберегти панівне становище; угорської еліти в Закарпатті, яка посилювала мадяризаційну політику; місцевих українських еліт, що лише починали формуватися й виступали за захист мовно-культурних і соціальних прав селян; селянства, яке прагнуло звільнення від панщини, покращення економічних і правових умов. Соціальна напруга, кріпосницькі порядки, нерівноправність українського населення, національні утиски в мовно-освітній сфері – усе це накопичувалося й привело до того, що українські землі активно включилися в загальноєвропейську революцію 1848–1849 рр., яка стала рубежем між «старим» феодальним порядком і новою добою модерних політичних рухів.

Отже, українські землі у складі Австрійської імперії (кінець XVIII ст. – 1848 р.) пройшли складний шлях трансформації від колишніх провінцій Речі Посполитої та інших держав до інтегрованих, але периферійних частин централізованої імперії Габсбургів. У цей період: сформувалися нові адміністративні структури й бюрократична система; збереглося кріпацтво й аграрний характер господарства, водночас почали з'являтися елементи ранньої індустріалізації; посилилися міста як осередки торгівлі, ремесел та зародкової інтелігенції; греко-католицька церква й перші українські інтелектуали стали лідерами національно-культурного відродження; закладалися передумови селянських виступів, соціальних реформ та політичного пробудження, яке вибухнуло під час революції 1848 р. Розуміння цього періоду дає можливість глибше осмислити, як у специфічних умовах імперської системи формувалися українська національна свідомість, соціальні рухи й модерні політичні вимоги, а також як зовнішні політичні чинники та внутрішні соціально-економічні процеси взаємодіяли в розвитку західноукраїнських земель.

Перелік питань до самопідготовки

1. Які політичні події та міжнародні угоди зумовили перехід Галичини, Буковини та Закарпаття під владу Габсбурзької/Австрійської імперії наприкінці XVIII ст.?
2. У чому полягали особливості адміністративно-територіального устрою українських земель у складі Австрійської імперії, яку роль відігравали місцеві еліти в системі управління?
3. Яким було становище селянства на українських землях у складі Австрійської імперії, які форми феодальних повинностей і обмежень зберігалися до 1848 р.?
4. Які основні риси економічного розвитку Галичини, Буковини й Закарпаття у першій половині XIX ст., у чому проявлялася їхня роль як аграрно-сировинного регіону імперії?
5. Яке значення мали міста (Львів, Чернівці, Ужгород, Перемишль тощо) як центри адміністрації, торгівлі, ремесел і зародження української інтелігенції?
6. Як австрійська освітня й конфесійна політика впливала на розвиток української мови та культури, яку роль у цьому процесі відігравала греко-католицька церква?
7. Які соціальні, національні та конфесійні суперечності були характерні для українських земель у складі Австрійської імперії напередодні «Весни народів»?
8. У чому полягали особливості зародження українського національного руху на західноукраїнських землях у першій половині XIX ст., які постаті та інституції відігравали в ньому провідну роль?
9. Яке значення мала революція 1848 р. для українського населення Австрійської імперії, зокрема для селян (скасування панщини) та для політичної репрезентації українців (Головна Руська Рада тощо)?
10. Як досвід перебування українських земель у складі Австрійської імперії вплинув на формування західноукраїнської суспільної й політичної традиції в подальші історичні періоди?

Рекомендовані джерела:

основна література: 1-4, 7-11;

допоміжна література: 1-6, 16-21;

інформаційні ресурси: 1-8, 12-14.

Тема 6. Економічний розвиток України у період 1848–1900 рр.**1.1. Соціально-економічні наслідки аграрної реформи 1848 р.**

Актуальність питання полягає у тому, що дослідження соціально-економічних наслідків аграрної реформи 1848 р. є ключовим для розуміння переходу від феодально-кріпосницької системи до ринкових, буржуазно-аграрних відносин у Центрально-Східній Європі, зокрема на українських землях у складі Австрійської імперії. Саме ця реформа юридично ліквідувала панщину, змінила правовий статус селян, трансформувала земельні відносини, заклала підвалини модерної селянської власності й одночасно виявила глибокі суперечності аграрного розвитку. Наслідки реформи мали довготривалий характер: вони вплинули на формування структури сільського господарства, соціальну стратифікацію селянства, розвиток внутрішнього ринку, міграційні процеси, а також на зростання політичної та національної активності сільського населення.

В результаті вивчення здобувачі вищої освіти повинні:

знати: історичний контекст аграрної реформи 1848 р. у Австрійській імперії, її взаємозв'язок із подіями «Весни народів» та соціально-політичною напругою в сільській місцевості; основний зміст аграрної реформи: скасування панщини, звільнення селян від особистої залежності, механізми викупу землі, зміни в системі земельних відносин; соціальні наслідки реформи для селянства: зміна правового статусу, трансформація селянської громади, посилення внутрішньої соціальної диференціації; економічні наслідки реформи для селянських і поміщицьких господарств: формування дрібного селянського землеволодіння, перехід до найманої праці, проникнення ринкових відносин у сільське господарство; довгострокові наслідки аграрної реформи для демографічних, міграційних і політичних процесів (зростання міграції, формування соціальної бази для національних рухів, зміна характеру соціальних конфліктів).

вміти: аналізувати зміст аграрної реформи 1848 р. та порівнювати офіційно задекларовані цілі з реальними результатами для різних соціальних груп (селянство, поміщики, держава); характеризувати соціально-економічне становище селян до і після реформи, пояснювати, у чому полягала як емансипаційна, так і обмежувальна сутність цих перетворень; оцінювати вплив реформи на структуру землеволодіння та розвиток ринкових відносин у сільському господарстві, виявляти причини збереження або загострення аграрного питання; інтерпретувати зв'язок між аграрними перетвореннями та формуванням нових соціальних груп (заможні господарі, малоземельні селяни, сільськогосподарські наймити, міське робітництво, емігранти); робити узагальнення щодо ролі аграрної реформи 1848 р. у модернізації суспільства, формуванні правової свідомості селян, розвитку національних і політичних рухів на українських землях.

Розгорнутий зміст самостійного заняття**1.1. Соціально-економічні наслідки аграрної реформи 1848 р.**

Аграрна реформа 1848 р. в Австрійській імперії стала складовою загальноєвропейської революційної хвилі – «Весни народів». Соціально-економічна напруга, зумовлена збереженням кріпосницьких порядків, важкими повинностями, обмеженими правами селян, збіглася з політичними вимогами конституційного ладу, національного самовизначення й громадянських свобод. У Галичині та інших українських землях імперії (частково й в інших провінціях) селяни не лише були економічно пригніченими, а й національно та конфесійно дискримінованими. Зростання селянських виступів, тиск революційних подій у Відні й інших

центрах спонукали австрійський уряд до радикальних кроків – скасування панщини й реорганізації аграрних відносин. Зміст реформи в Австрійській імперії полягав у:

Скасуванні кріпосної залежності селян, ліквідації панщини як форми примусової праці на користь поміщика.

Перетворенні селян із «підданих» пана на особисто вільних громадян із визначеними правами.

Викупі селянських наділів, що формально переходили у приватну власність селян (частина видатків за викуп – за рахунок держави, частина – за рахунок селян).

Упорядкуванні земельних відносин: встановленні меж селянських наділів, визначенні, які землі залишаються за поміщиками, які переходять у селянську власність.

У різних провінціях імперії (Галичина, Чехія, Моравія, Угорщина тощо) механізми реформи мали специфіку, але загальний вектор був однаковий: перехід від феодально-кріпосницької системи до буржуазно-аграрних відносин.

Найпершим фундаментальним наслідком стало юридичне звільнення селян: селяни перестали бути «підданими» конкретного пана та його юрисдикції; були скасовані особисті обмеження щодо пересування, одруження, зміни місця проживання (принаймні формально); селянство набувало статусу громадян імперії з можливістю брати участь у громадському житті на рівні місцевого самоврядування (громади, сільські ради тощо). Це сприяло поступовому формуванню нової селянської самосвідомості: із «кріпаків» – у вільних землевласників (хоча й дрібних, і економічно вразливих).

Скасування панщини мало колосальний психологічний та соціальний ефект: була ліквідована система примусової відробіткової праці на поміщика; зменшилася дискреційна влада поміщиків, можливість свавільних покарань, додаткових робіт, надмірних поборів; з'явився потенціал для раціональнішої організації селянського господарства, оскільки робочий час уже не розщеплювався між «свою» і «панською» землею. Для українських селян це означало суттєве полегшення буденного життя й послаблення багатовікової залежності від поміщицьких маєтків.

Разом із позитивними наслідками реформа привела до посилення внутрішньої соціальної диференціації: заможні селяни (господарі з відносно більшими наділами) мали змогу краще адаптуватися до нових умов, збільшувати господарства, купувати землю, інвестувати в інвентар; бідняки та малоземельні/безземельні селяни були змушені наймитувати, орендувати землю, йти в заробітки до міст чи за кордон; у структурі села зростала частка сільськогосподарських наймитів і сезонних робітників.

Отже, скасування панщини не усунуло соціальної нерівності, а лише змінило її форму, перевівши її у рамки ринкових відносин.

Одним із ключових моментів були умови викупу землі: значна частина плати за «звільнення» селян від повинностей зазвичай компенсувалася державою поміщикам, але частина лягала на плечі селян у вигляді довготривалих платежів; у процесі впорядкування земель часто фіксувалися менші, ніж фактично використовувалися, селянські наділи – решта переходила до поміщицьких маєтків як офіційна власність; селяни нерідко втрачали доступ до лісів, пасовищ, водойм, що раніше використовувалися як спільні ресурси. У результаті формально вільний селянин залишався обмеженим у ресурсах і обтяженим борговими зобов'язаннями, що звужувало реальні можливості економічного розвитку.

Унаслідок реформи склалася структура переважно дрібного селянського землеволодіння: більшість селян володіла малими наділами, які насилу забезпечували прожитковий рівень сім'ї; у гірських та передгірських районах (Карпати) дрібна парцеляція і складні природні умови ще більше ускладнювали ефективне господарювання; надлишкове населення села підштовхувало до трудової міграції, сезонних заробітків, еміграції за океан (що стане масовим явищем уже у другій половині XIX – на початку XX ст.).

Отже, хоча селяни отримали права на землю, її кількість і якість часто не давали можливості для стійкого економічного зростання.

Аграрна реформа 1848 р. змусила поміщиків перебудувати своє господарство:

Втративши безоплатну панщинну працю, вони були вимушені переходити до найманої праці, що вимагало грошових ресурсів і раціональнішого менеджменту. Це стимулювало часткову модернізацію: впровадження більш продуктивних сільськогосподарських культур, агротехніки, розвиток переробних підприємств.

Частина поміщиків не змогла адаптуватися до нових умов, зазнала фінансових труднощів, розпродавала землю, що сприяло зростанню буржуазного землеволодіння та появи нових власників (купці, підприємці, заможні селяни).

Таким чином, реформа вивела поміщицькі маєтки на шлях поступового перетворення в капіталістичні господарства, хоча цей процес був повільним і нерівномірним.

Скасування панщини й перехід до грошових розрахунків прискорили проникнення ринкових механізмів у сільське господарство: селяни були змушені продавати частину продукції, щоб сплачувати податки, викупні платежі, купувати промислові товари; формувався ринок оренди землі, найманої праці, кредиту; зростала залежність селян від кон'юнктури цін на зерно, худобу, інші продукти. Ринкова інтеграція відкривала можливості для підприємливих, але водночас робила вразливими тих, хто не мав достатніх ресурсів або стикався з неврожайми, падінням цін, боргами.

Аграрна реформа мала не лише економічний, а й політичний вимір.

1. Посилення ролі сільських громад. Вільні селяни через органи місцевого самоврядування (громади, сільські ради) отримували більше можливостей впливати на місцеві справи – розподіл земель, громадські роботи, підтримку школи, церкви тощо.

2. Зростання рівня правової свідомості. Участь у юридичних процедурах викупу, упорядкування меж, звернення до чиновників, судів сприяла формуванню елементарної правової культури, розуміння своїх прав і обов'язків.

3. Підґрунтя для національного руху. У західноукраїнських землях вільне селянство поступово ставало соціальною базою українського національного руху. Греко-католицьке духовенство й інтелігенція, спираючись на селян, могли розгорнути просвітницьку та політичну діяльність. Скасування панщини зменшило страх перед поміщиком і відкривало простір для громадської активності.

Аграрна реформа 1848 р. вплинула й на демографічні процеси: зростання чисельності населення за умов обмеженого земельного ресурсу вело до перенаселення села; дрібні наділи не могли прогодувати багатодітні селянські сім'ї; це стимулювало внутрішню міграцію – до міст, промислових центрів, інших провінцій імперії, а з другої половини XIX ст. – масову еміграцію до Америки, Канади, Бразилії.

Таким чином, реформа опосередковано сприяла формуванню нових соціальних груп – міського робітництва, сезонних заробітчан, емігрантів, що вплинуло на подальший соціальний розвиток українського суспільства.

Попри свою історичну значущість, аграрна реформа 1848 р. мала низку обмежень:

Неповна ліквідація економічної залежності. Викупні платежі, борги, збереження економічної переваги великих землевласників залишали селян у вразливому становищі.

Збереження значних поміщицьких латифундій. Велике землеволодіння не зникло, а лише було частково трансформоване; поміщики зберегли контроль над значною частиною кращих земель.

Недостатність реформ для модернізації села. Без подальших кроків у сферах кредиту, кооперації, аграрної освіти, технічного переоснащення сільського господарства реформа не могла повністю вирішити аграрне питання.

Посилення соціальної диференціації. Замість «єдиної» селянської маси виникли більш чітко окреслені групи – заможні господарі, середняки, бідняки та безземельні наймити, що створювало підґрунтя для нових соціальних конфліктів.

Отже, аграрна реформа 1848 р. в Австрійській імперії, включно з українськими землями, стала переломним моментом у розвитку аграрних відносин. Її ключовими соціально-економічними наслідками були: юридичне звільнення селян і скасування панщини; формування дрібного селянського землеволодіння й ринкових аграрних відносин; часткова

модернізація поміщицьких господарств і перехід до найманої праці; посилення соціальної диференціації селянства, збереження економічної нерівності й загострення проблеми надлишкового населення; активізація міграційних процесів і формування нових соціальних груп; розширення простору для політичної, правової та національної активності селянських мас. Реформа не розв'язала всіх суперечностей аграрного розвитку, але стала важливою передумовою переходу від феодальних до капіталістичних відносин у сільському господарстві, а також створила соціальну базу для подальших національних і соціальних рухів.

Перелік питань до самопідготовки

1. Які соціально-економічні та політичні чинники зумовили проведення аграрної реформи 1848 р. в Австрійській імперії?
2. У чому полягала сутність аграрної реформи 1848 р.: які феодально-кріпосницькі елементи були ліквідовані, а які – трансформовані у нові форми залежності?
3. Як змінився правовий статус селян після реформи, які нові права та обов'язки вони отримали?
4. Якими були механізми викупу селянських наділів і як викупні платежі вплинули на економічне становище селянських господарств?
5. Які зміни відбулися в структурі землеволодіння: що сталося з поміщицькими маєтками та як сформувалося дрібне селянське землеволодіння?
6. У чому проявилися соціально-економічні суперечності реформи: втрата доступу до спільних ресурсів (ліси, пасовища), зростання заборгованості селян, посилення диференціації в селі?
7. Як аграрна реформа вплинула на розвиток ринкових відносин: використання найманої праці, розвиток оренди землі, залучення селян до товарно-грошових відносин?
8. Які демографічні та міграційні наслідки мала аграрна реформа (перенаселення села, внутрішня міграція до міст, еміграція за кордон)?
9. У який спосіб аграрна реформа 1848 р. сприяла формуванню соціальної бази для національних рухів, зокрема українського, та які верстви селянства найбільше підтримували ці рухи?
10. Як можна оцінити аграрну реформу 1848 р. у довгостроковій перспективі: чи стала вона вирішенням аграрного питання, чи лише етапом на шляху до нових соціально-економічних та політичних перетворень?

Рекомендовані джерела:

основна література: 1-4, 9-11;

допоміжна література: 1-6, 10-17;

інформаційні ресурси: 1-8, 10-14.

Тема 7. Розвиток українських земель на початку XX ст.

1.1. Земельна реформа П. Столипіна в Україні

Актуальність питання полягає в тому, що аналіз земельної реформи П. Столипіна в Україні є важливим для розуміння спроб модернізації аграрного сектора Російської імперії на початку XX ст. та її впливу на соціальну структуру українського села, економічний розвиток і політичні процеси. Саме ця реформа стала однією з наймасштабніших спроб еволюційного розв'язання аграрного питання без революційної конфіскації поміщицьких земель, шляхом зміни форми землеволодіння й стимулювання приватної ініціативи селян. Наслідки столипінської реформи – формування шару заможного селянства, соціальна диференціація села, розвиток хутірських і відрубних господарств, посилення міграційних процесів – суттєво вплинули на подальшу історію українського суспільства, зокрема на події революцій 1917–1921 рр., трансформацію сільської економіки та структуру українського національного руху.

Розуміння цих процесів є необхідною передумовою комплексної оцінки історичного досвіду аграрних реформ і сучасних земельних перетворень.

В результаті вивчення здобувачі вищої освіти повинні:

знати: історичний та соціально-політичний контекст проведення столипінської земельної реформи, її зв'язок із подіями революції 1905–1907 рр. і загостренням аграрного питання в Російській імперії та в Україні; основні цілі, завдання та ідеологічні засади реформи П. Столипіна, зокрема концепцію формування прошарку заможних селян-власників як «опори» монархії; зміст і механізми реалізації реформи: право виходу селян із общини, створення хуторів і відрубів, діяльність Селянського поземельного банку, переселенська політика; особливості проведення реформи на українських землях, з урахуванням специфіки структури землеволодіння, рівня товарності сільського господарства та національного складу поміщицьких і селянських верств; соціально-економічні та політичні наслідки столипінської реформи в Україні: формування заможного селянства, загострення соціальної диференціації, міграційні процеси, вплив на національний рух і передумови подальших революційних подій.

вміти: аналізувати текстуальні та статистичні джерела, що стосуються столипінської реформи, робити на їх основі обґрунтовані висновки щодо її цілей, змісту та наслідків для українського села; характеризувати хід реформування аграрних відносин в Україні, виокремлювати відмінності між українськими губерніями та іншими регіонами імперії у реалізації реформ П. Столипіна; оцінювати вплив реформи на соціальну структуру села (формування прошарку заможних селян, зростання чисельності безземельних і малоземельних селян, наймитів), а також на товарність сільського господарства та розвиток ринку землі; інтерпретувати переселенський рух із українських земель у Сибір, Казахстан та інші регіони як елемент столипінської політики, аналізувати його економічні, соціальні та національно-культурні наслідки; здійснювати критичну оцінку результатів столипінської реформи, порівнювати її декларовані цілі з реально досягнутими результатами, робити узагальнення щодо її ролі в еволюції аграрних відносин і суспільно-політичного розвитку України.

Розгорнутий зміст самостійного заняття

1.1. Земельна реформа П. Столипіна в Україні

Земельна (аграрна) реформа Петра Столипіна була проведена в Російській імперії в 1906–1911 рр. як відповідь на глибоку аграрну кризу та революційні події 1905–1907 рр. Українські землі (Наддніпрянська Україна, що входила до складу Російської імперії) відігравали особливу роль: це був один із головних хліборобських регіонів імперії, із великими масивами поміщицького землеволодіння, розвиненим товарним виробництвом зерна та водночас надзвичайно гострим «земельним голодом» серед селян. Революція 1905–1907 рр. продемонструвала, що невирішеність аграрного питання – одна з головних причин соціальної напруги. Часті селянські виступи, захоплення й підпали поміщицьких маєтків, вимоги перерозподілу землі змусили імперський уряд шукати модель реформування сільського господарства. Столипінська реформа мала подвійний характер: з одного боку, її метою було зменшити революційний потенціал селянства, з іншого – сформувати в селі соціальну опору монархії у вигляді заможного «сильного господаря».

Основні цілі реформи:

Ліквідувати громаду (общину) як традиційну форму колективного землеволодіння і перейти до індивідуальної приватної власності селян на землю.

Сформувати прошарок заможних, економічно ефективних селян – «опорних» власників, які були б зацікавлені у стабільності й підтримці існуючого ладу.

Підвищити продуктивність сільського господарства, посилити товарність виробництва, збільшити експорт зерна.

Зменшити напругу через перерозподіл населення: стимулювати переселення селян у малозаселені райони імперії (Сибір, Далекий Схід, Казахстан), частково розвантаживши аграрний перенаселений центр і Україну.

Ідеологічно Столипін виходив із того, що «земельне питання» можна вирішити еволюційним шляхом, реформами «зверху», не допускаючи революційної експропріації

поміщицьких земель.

Земельна реформа П. Столипіна складалася з комплексу заходів, закріплених насамперед указом 9 листопада 1906 р. та подальшим законодавством. Головні інструменти:

Право виходу з громади. Кожний селянський домогосподар міг подати заяву про вихід із сільської общини і закріпити за собою свій «наділ» у приватну власність. Громада вже не могла перешкоджати виходу (принаймні формально).

Відруб і хутір. Відруб – коли селянин отримував весь свій земельний наділ в одному масиві, але продовжував жити в селі. Хутір – коли селянин переносив своє господарство, двір і будівлі безпосередньо на виділену земельну ділянку й селився окремо від сільської общини. Ці форми мали сприяти ліквідації черезсмужжя і формуванню компактних, більш раціональних господарств.

Діяльність Селянського поземельного банку. Банк надавав кредити селянству на купівлю землі, у тому числі поміщицької. Це сприяло розширенню селянського землеволодіння, але водночас створювало боргову залежність.

Переселенська політика. Держава активно стимулювала переселення селян до малозаселених регіонів імперії: надавалися пільги, компенсації, допомога в дорозі. Для українських селян це стало важливим каналом міграції.

Зміна правового статусу землі. Земля в селян ставала об'єктом купівлі-продажу, застави, успадкування, що закріплювало приватно-власницьку модель.

Українські землі мали ряд специфічних рис:

Вищий рівень розвитку товарного сільського господарства (особливо в Лівобережній, Правобережній та Степовій Україні) порівняно з багатьма російськими губерніями.

Значна частка поміщицького землеволодіння, причому значну роль відігравали великі латифундії польської, російської, частково зрусифікованої української шляхти.

Сильні традиції індивідуального господарювання, особливо на Правобережжі, де община була менш поширеною, ніж у багатьох російських губерніях.

Ці фактори зумовили те, що: вихід із общини та перехід до хуторів і відрубів набули в Україні помітних масштабів; Україна стала одним із регіонів, де реформа дала відносно високі результати в сенсі створення заможних селянських господарств; посилювалося соціальне розшарування села: виник прошарок «куркулів» (заможних господарів), тоді як частина селянства зубожіла й змушена була наймитувати або переселятися.

Реформа давала найбільші шанси тим, хто вже мав певний запас ресурсів: заможні селяни охоче виходили з общини, оформлювали приватну власність, створювали хутірські й відрубні господарства; вони могли придбати додаткову землю через Селянський банк, купити кращу техніку, впроваджувати прогресивні агротехнічні прийоми; саме ця група ставала економічно ефективнішою, орієнтувалася на товарне виробництво, працювала на ринок.

У контексті України з її родючими чорноземами такі господарства могли бути дуже прибутковими, що сприяло загальному зростанню виробництва зерна.

Водночас значна частина селян не мала достатньо ресурсів: дрібні наділи, низький рівень технічного оснащення, боргові зобов'язання перед банком ускладнювали адаптацію; частина селян продавала свої наділи й перетворювалася на безземельних або малоземельних наймитів; посилювалася внутрішньосільська соціальна диференціація, зростала кількість сільських пролетарів.

Таким чином, реформа загострила соціальну поляризацію: при зростанні ефективності частина населення опинилася на межі виживання.

Вплив реформи на аграрну економіку України:

Підвищення товарності сільського господарства. Хутірські й відрубні господарства були більш зацікавлені в ринковому збуті продукції, що вело до зростання частки товарного зерна, масового експорту.

Раціоналізація землекористування. Ліквідація черезсмужжя і укрупнення земельних ділянок сприяли підвищенню продуктивності, зручнішому використанню техніки, кращій організації праці.

Розвиток кредитних і кооперативних форм. Селянський банк, а також сільськогосподарські кооперативи (кредитні, збутові, постачальні) стали інструментами модернізації села: забезпечували доступ до грошей, добрив, насіння, техніки.

Зміцнення ролі України як «житниці» імперії. Розширення посівних площ, зростання врожайності, розвиток інфраструктури (залізниці, елеватори, порти) посилили експортний потенціал регіону.

Важливим елементом реформи був переселенський рух: значна частина українських селян (передусім із найбільш перенаселених губерній) переселялася до Сибіру, на Далекий Схід, у Казахстан; переселенці отримували земельні ділянки, певну матеріальну допомогу, але часто стикалися зі складними природними умовами, браком інфраструктури, конфліктами з місцевим населенням; формувалися нові українські поселення (слободи, села), що сприяло розширенню ареалу української діаспори в межах імперії. Переселення тимчасово зменшувало демографічний тиск на землю в українській частині імперії, але не усувало структурних причин аграрної перенаселеності.

Політичні й національні виміри реформи. Політичний розрахунок Столипіна. Створення заможного селянства мало на меті сформувати соціальну опору самодержавства. Однак у реальності частина заможних селян могла орієнтуватися і на опозиційні політичні сили, якщо ті захищали їхні економічні інтереси.

Вплив на український національний рух. Модернізація села, підвищення грамотності, розширення зв'язків із ринком сприяли формуванню нового соціального прошарку, більш відкритого до національних ідей. У деяких випадках заможне селянство й сільська інтелігенція ставали важливими агентами українського національного руху.

Обмеження реформ. Реформа не передбачала радикального перерозподілу поміщицьких земель, що залишало аграрне питання невирішеним у фундаменті. Політичний режим залишався авторитарним, національні права українців – обмеженими (заборони мови, обмеження культурних і освітніх ініціатив), що зберігало потенціал конфлікту.

Серйозним чинником, що обмежив реалізацію столипінської реформи, стали: політичні обставини: відставка і загибель Столипіна (1911 р.) послабили політичну підтримку реформи; зростання консервативного опору з боку поміщицьких кіл, бюрократії; початок Першої світової війни, що різко змінила економічні й політичні пріоритети імперії. Частина перетворень залишилася незавершеною. Хоча до 1916–1917 рр. значна кількість селян вийшла з общини і сформувала хутірські й відрубні господарства, загальна трансформація аграрного сектора не встигла стабілізувати соціальну ситуацію. Це стало однією з передумов нової революційної хвилі 1917 р.

Отже, земельна реформа П. Столипіна в Україні стала спробою модернізації аграрного сектора імперії еволюційним шляхом. Її ключові результати в українських умовах можна підсумувати так: прискорене формування шару заможних селян-власників, здатних до ефективного товарного господарювання; зростання продуктивності й товарності сільського господарства, посилення ролі України як провідного аграрного регіону; поглиблення соціальної диференціації села, зубожіння частини селянства, посилення міграційних потоків; ліквідація общинного землеволодіння (там, де воно ще існувало) й утвердження приватно-власницької моделі; незавершеність і суперечливість перетворень, що не усунули повністю аграрної кризи й соціальної напруги, а лише змінили їхню форму; опосередкований внесок у формування нових соціальних груп, які в подальшому стали важливими учасниками як революційних подій 1917 р., так і українського національно-визвольного руху.

Перелік питань до самопідготовки

1. Які чинники (економічні, соціальні, політичні) зумовили необхідність проведення земельної реформи П. Столипіна в Російській імперії та чому українські землі відігравали в ній особливу роль?

2. У чому полягала головна ідея столипінської реформи щодо трансформації селянської общини та формування приватного землеволодіння?

3. Який зміст мав указ 9 листопада 1906 р. і подальші законодавчі акти, що

регламентували право селян виходити з общини та закріплювати землю у приватну власність?

4. Чим відрізнялися хутір і відруб як форми організації селянського господарства, які переваги й недоліки вони мали в умовах українського села?

5. Яку роль відігравав Селянський поземельний банк у реалізації реформи: кому він найбільше сприяв, які ризики та обмеження створював для селян?

6. Якими були соціально-економічні наслідки столипінської реформи для селянства України: які верстви виграли від реформи, а які опинилися в гіршому становищі?

7. Як реформування аграрних відносин вплинуло на товарність сільського господарства в Україні, розвиток ринку землі, кредитних і кооперативних структур?

8. У чому полягала сутність переселенської політики П. Столипіна, як вона реалізовувалася щодо українських селян і які наслідки мала для української присутності в інших регіонах імперії?

9. Які політичні та національні аспекти мала столипінська реформа в українському контексті: чи сприяла вона зміцненню самодержавства, чи, навпаки, створювала передумови для подальшої політичної активізації населення?

10. Як можна оцінити земельну реформу П. Столипіна в Україні в довгостроковій перспективі: чи можна розглядати її як успішну модернізаційну спробу, незавершений проєкт чи один із факторів, що підготували ґрунт для революційних подій 1917 р.?

Рекомендовані джерела:

основна література: 1-4, 6-11;

допоміжна література: 1-6, 10-22;

інформаційні ресурси: 1-8, 11-14.

Тема 8. Економіка України у Першій світовій війні (1914–1917 рр.)

1.1. Наростання продовольчої кризи, зростання цін та способи боротьби з дорожнечею

Актуальність зумовлена тим, що вивчення продовольчої кризи під час Першої світової війни є важливим для розуміння соціально-економічних наслідків глобальних воєнних конфліктів для цивільного населення. На українських землях, що входили до складу Російської імперії, дефіцит продовольства, стрімке зростання цін і заходи держави щодо регулювання харчових ресурсів вплинули на соціальну структуру суспільства, економічну активність та політичну стабільність. Аналіз цього питання допомагає осмислити роль державного регулювання економіки в умовах війни та соціальні наслідки економічних криз.

В результаті вивчення здобувачі вищої освіти повинні:

знати: причини продовольчої кризи в Україні та інших регіонах Російської імперії під час Першої світової війни; механізми зростання цін на продукти харчування та соціальні наслідки для міського й сільського населення; державні заходи боротьби з дорожнечею: цінове регулювання, продовольчі комітети, карткова система; вплив війни на транспортну інфраструктуру та логістику постачання продовольства; соціально-економічні наслідки продовольчої кризи, включно з диференціацією населення, міграцією та зростанням соціальної напруги.

вміти: аналізувати джерела інформації щодо продовольчої кризи та економічних наслідків Першої світової війни; характеризувати зростання цін і дефіцит продуктів, виокремлюючи різницю між містом і селом; оцінювати ефективність заходів держави щодо боротьби з дорожнечею, включно з картковою системою та регулюванням цін; інтерпретувати вплив військових дій та мобілізації ресурсів на економічну ситуацію цивільного населення; робити узагальнені висновки щодо соціальних та економічних наслідків продовольчої кризи, зокрема щодо соціальної диференціації та міграційних процесів.

Розгорнутий зміст теми самостійного заняття

1.1. Наростання продовольчої кризи, зростання цін та способи боротьби з дорожнечею

Перша світова війна (1914–1918 рр.) стала величезним викликом для економік усіх воюючих країн. Українські землі, що входили до складу Російської імперії, перебували в зоні бойових дій непрямо, але відчували на собі всі наслідки мобілізації ресурсів для фронту. Військова економіка призвела до концентрації продовольчих ресурсів на потреби армії, що послабило забезпечення мирного населення. Значна частина сільськогосподарських трудових ресурсів була мобілізована в армію, а транспортна інфраструктура перевантажувалася перевезенням військових вантажів. У цих умовах почала проявлятися продовольча криза: нестача хліба та продуктів харчування, зростання цін, дефіцит основних товарів, блокада постачання з-за кордону. Населення міст і сіл стикалося з реальним дефіцитом продуктів, що призводило до соціальної напруги, протестів і вимог державного регулювання цін.

Причини продовольчої кризи:

Військова мобілізація та концентрація ресурсів на фронт. Сільськогосподарська продукція перерозподілялася на потреби армії.

Частина працездатного населення виїхала на фронт, що зменшило робочу силу в сільському господарстві.

Навантаження на транспортну інфраструктуру. Залізниця, річковий транспорт і шляхи перевантажувалися військовими вантажами, що ускладнювало доставку хліба та продовольства в міста.

Фінансова нестабільність і інфляція. Друк банкнот без забезпечення товарним золотим резервом призводив до зростання цін.

Військові витрати держав збільшували бюджетний дефіцит. Монополізація виробництва та спекуляція. Продукти харчування почали контролюватися великими торговельними структурами. Спекулянти підвищували ціни, що посилювало дефіцит.

Зменшення обсягів виробництва продуктів харчування. Нестача робочих рук і обмежений доступ до технологій і засобів виробництва знижували врожайність і виробництво продовольства.

Прояви зростання цін та дефіциту.

Хліб і зерно. Ціни на хліб зросли в рази, що особливо вдарило по міському населенню та малозабезпечених селян.

М'ясо, масло та цукор. Масовий дефіцит основних продуктів харчування, зростання вартості і обмежене постачання, особливо у великих містах.

Населення та міські центри. У містах запроваджувалися картки на продукти, обмеження продажу, створювалися спеціальні продовольчі комітети. Соціальна напруга призводила до страйків і акцій протесту.

Державні заходи боротьби з дорожнечею.

Цінове регулювання та контроль за торгівлею. Встановлювалися граничні ціни на основні продукти. Створювалися державні торгові організації, що закуповували продукти у селян і реалізовували їх за контрольованими цінами.

Продовольчі комітети. У Російській імперії та інших воюючих країнах організовувалися продовольчі комітети для координації поставок продуктів у міста та фронт. Комітети боролися з спекуляцією та намагалися розподіляти продовольство справедливо.

Карткова система. Для міського населення впроваджували систему карток на хліб, цукор, масло та інші дефіцитні товари. Забезпечувала рівномірний розподіл продовольства між різними верствами населення.

Стимулювання виробництва в селі. Надавалися податкові пільги та кредитна підтримка селянам для збільшення виробництва продуктів харчування. Пропаганда стимулювала селян до продажу продукції державі замість спекуляції на ринку.

Перерозподіл та мобілізація ресурсів. Продукти харчування направлялися пріоритетно до міст і на фронт, зменшуючи поставки на спекулятивні ринки.

Соціально-економічні наслідки продовольчої кризи.

Зростання соціальної напруги. Дефіцит продуктів і зростання цін сприяли незадоволенню серед міського населення. Виникали страйки, демонстрації, масові протести.

Збільшення міграційної активності та «сільської втечі». Деякі верстви населення намагалися переселитися у пошуках дешевшого харчування чи зайнятості.

Виникнення нових форм державного регулювання економіки. Військова мобілізація ресурсів прискорила формування централізованих економічних структур, які пізніше стали основою військово-економічного управління в умовах тоталітарних режимів.

Посилення соціально-економічної диференціації. Заможніші верстви могли купувати продукти за високими цінами, тоді як бідніші потерпали від дефіциту та голоду.

Отже, продовольча криза у Першій світовій війні (1914–1917 рр.) в Україні та інших регіонах Російської імперії мала комплексний характер, спричинений мобілізацією ресурсів на фронт, інфляцією, дефіцитом робочої сили та спекулятивними практиками. Вона призвела до стрімкого зростання цін, соціальної напруги та розвитку державних механізмів контролю над економікою, таких як продовольчі комітети, карткова система та централізоване регулювання цін. Водночас, заходи держави частково стримували гостроту кризи, але не ліквідували її кореневих причин, що сприяло подальшій ескалації соціальної напруженості та революційних процесів у 1917 р.

Перелік питань до самопідготовки

1. Які основні чинники спричинили продовольчу кризу в Російській імперії та на українських землях під час Першої світової війни?

2. Як військова мобілізація вплинула на виробництво продуктів харчування та їх розподіл?

3. Чому дефіцит продуктів харчування найбільше вдарив по міському населенню?

4. У чому полягали основні прояви зростання цін на хліб, м'ясо, масло та цукор?

5. Які заходи держави впроваджувалися для боротьби з дорожнечею (цінове регулювання, продовольчі комітети, карткова система)?

6. Як діяла карткова система, і якою була її роль у забезпеченні населення продуктами?

7. Які були соціальні наслідки продовольчої кризи для населення міст і сіл?

8. Як продовольча криза вплинула на міграційні процеси та соціальну диференціацію населення?

9. Які проблеми та обмеження виникали при централізованому державному регулюванні продовольства?

10. Як продовольча криза Першої світової війни вплинула на політичну стабільність і революційні процеси 1917 р.?

Рекомендовані джерела:

основна література: 1-4, 7-11;

допоміжна література: 1-6, 9-17;

інформаційні ресурси: 1-8, 14.

Тема 9. Економічне становище України під час 1917–1920 рр.

1.1. Соціально-економічні перетворення більшовиків

Актуальність полягає в тому, що вивчення соціально-економічних перетворень більшовиків в Україні у 1917–1920 рр. є важливим для розуміння механізмів радикальної трансформації суспільства під час революційних та воєнних криз. Цей період характеризувався спробою впровадження радикальної соціалістичної моделі економіки, націоналізацією промисловості та землі, централізацією управління ресурсами і примусовою продовольчою ревізією. Аналіз цих процесів дозволяє оцінити наслідки різких змін власності та управління економікою для соціальної структури, стабільності держави та розвитку українського суспільства.

В результаті вивчення здобувачі вищої освіти повинні:

знати: політичні та соціальні передумови встановлення більшовицької влади в Україні; основні положення соціально-економічних перетворень більшовиків: націоналізація промисловості, соціалізація землі, продовольча реквізиція; механізми централізованого управління економікою та роль радянських органів у контролі виробництва і розподілу ресурсів; соціально-економічні наслідки більшовицьких перетворень для села та міського населення; взаємозв'язок соціально-економічних перетворень із політичною нестабільністю та громадянською війною.

вміти: аналізувати джерела інформації щодо соціально-економічних перетворень більшовиків та їх вплив на населення; характеризувати зміни у власності, управлінні та розподілі ресурсів в Україні у 1917–1920 рр; оцінювати соціальні наслідки централізованого контролю, продовольчої реквізиції та націоналізації землі; інтерпретувати причини і наслідки конфліктів між державними органами та селянами, робітниками, міським населенням; робити узагальнені висновки щодо ефективності і проблемності більшовицьких соціально-економічних перетворень.

Розгорнутий зміст самостійного заняття

1.1. Соціально-економічні перетворення більшовиків

Період 1917–1920 рр. в Україні характеризується складною соціально-політичною ситуацією, пов'язаною із розпадом Російської імперії, революційними подіями 1917 р., встановленням більшовицької влади та громадянською війною. Після Жовтневої революції 1917 р. більшовики намагалися встановити контроль над українськими територіями, впроваджуючи радикальні соціально-економічні реформи, які мали на меті радикальну трансформацію аграрних та промислових відносин, ліквідацію приватної власності та підпорядкування економіки інтересам держави. Українське суспільство перебувало під впливом низки факторів: земельного питання, аграрного розшарування, національного руху та економічного колапсу в умовах Першої світової війни і громадянської війни. Більшовицькі реформи не лише змінили структуру власності та виробництва, а й створили передумови для посилення соціальної напруги та конфліктів на селі й у містах.

Основні соціально-економічні заходи більшовиків. Націоналізація промисловості та банківської системи. Встановлення державного контролю над заводами, фабриками, залізницями та фінансовими установами. Ліквідація приватної власності у ключових галузях промисловості, що мала забезпечити централізоване управління економікою.

Соціалізація та націоналізація землі. Земля була проголошена «народною власністю», переданою селянам у користування. Більшовики заохочували створення селянських комітетів, які управляли землею та розподіляли її між селянами без викупу поміщицьких земель.

Продрозкладка (продовольча реквізиція). Селяни були зобов'язані передавати державі визначені норми хліба та продуктів. Ця система мала забезпечити фронт і міста продуктами, але викликала масове невдоволення селян, бунти та саботаж.

Ліквідація приватного капіталу і обмеження ринкових відносин. Введення контролю цін на товари та послуги. Спроби централізованого розподілу продуктів та промислової продукції.

Соціальна політика та робітниче самоврядування. Робітники отримували формальні права на участь у управлінні заводами та підприємствами через робітничі ради. Проте фактична влада належала державним органам і партійним комітетам.

Соціально-економічні наслідки. Аграрна нестабільність та конфлікти на селі: Насильницьке вилучення хліба викликало селянські повстання («червоний терор» у відповідь на опір). Соціальна диференціація у селянських господарствах частково збереглася, але безконтрольна реквізиція зруйнувала стимул до продуктивного господарювання.

Економічний колапс промисловості та торгівлі. Зупинка багатьох підприємств через централізацію та дефіцит ресурсів. Зниження обсягів виробництва і товарообігу, що сприяло гіперінфляції та дефіциту.

Міграційні та демографічні зміни. Міста зазнали відтоку населення через голод, насильство та мобілізацію. Село також потерпало від нестачі робочих рук через мобілізацію

та масові конфлікти.

Політична нестабільність та соціальна напруга. Впровадження радянської моделі управління викликало опір як серед селян, так і серед частини інтелігенції та міського населення. Соціально-економічні реформи стали фактором радикалізації та посилення громадянської війни.

Формування нової системи влади. Централізоване планування і контроль ресурсів стали основою радянської економічної моделі. Створено прецеденти державної власності та адміністративного регулювання, які залишались у подальші роки.

Отже, соціально-економічні перетворення більшовиків в Україні в 1917–1920 рр. мали радикальний характер, спрямований на ліквідацію приватної власності, централізацію економіки та підпорядкування всіх ресурсів інтересам держави. Хоча ці заходи частково забезпечували фронт і урядовий контроль над економікою, вони призводили до руйнування традиційних господарських відносин, масового невдоволення серед селянства, економічного колапсу промисловості та поглиблення соціальної напруги. Досвід цього періоду демонструє складність і суперечливість радикальних економічних трансформацій у воєнний та революційний час, а також показує взаємозв'язок політичної влади та соціально-економічного розвитку.

Перелік питань до самопідготовки

1. Які соціально-політичні обставини сприяли встановленню більшовицької влади в Україні у 1917–1920 рр.?
2. У чому полягала суть націоналізації промисловості та банківської системи більшовиками?
3. Які механізми соціалізації землі застосовувалися у селянських господарствах?
4. Що таке продрозкладка, і як вона впливала на селян та міське населення?
5. Як централізація управління економікою змінила функціонування підприємств і торгівлі?
6. Які соціальні наслідки мала політика продовольчих реквізицій для селянських господарств?
7. Як більшовицькі перетворення вплинули на промисловість і розвиток міст?
8. Яким чином соціально-економічні реформи спричинили соціальну напругу та конфлікти?
9. У чому полягав зв'язок між економічними заходами більшовиків і політичною нестабільністю?
10. Які уроки можна винести з досвіду соціально-економічних перетворень більшовиків для розуміння радикальної економічної трансформації суспільства?

Рекомендовані джерела:

основна література: 1-3, 6-11;

допоміжна література: 1-6, 10-23;

інформаційні ресурси: 1-5, 12-14.

Тема 10. Здійснення нової економічної політики в Україні у період 1921–1928 рр.

1.1. Причини та наслідки для економіки України згорання нової економічної політики

Актуальність теми полягає в тому, що вивчення причин та наслідків згорання нової економічної політики (НЕП) в Україні є важливим для розуміння процесів радикальної трансформації економіки у радянський період. Згорання НЕП стало переломним моментом, який позначився на розвитку сільського господарства, промисловості та соціальної структури. Аналіз цього процесу дозволяє осмислити взаємозв'язок між ідеологічними цілями, державним регулюванням економіки та наслідками для населення, а також зрозуміти передумови централізованого планування та індустріалізації у 1930-х роках.

В результаті вивчення здобувачі вищої освіти повинні:

знати: основні положення нової економічної політики в Україні та її соціально-економічні результати; політичні та ідеологічні мотиви згорання НЕП у другій половині 1920-х років; економічні механізми, що застосовувалися для переходу до централізованого планування; соціально-економічні наслідки згорання НЕП для сільського та міського населення; вплив згорання НЕП на подальший розвиток української економіки та індустріалізацію.

вміти: аналізувати економічні дані та джерела щодо впливу НЕП на сільське господарство та промисловість; характеризувати причини згорання НЕП, включаючи ідеологічні, соціальні та економічні фактори; оцінювати наслідки державної політики централізації та націоналізації для продуктивності економіки; порівнювати вплив НЕП та її згорання на соціальну структуру населення і рівень життя; робити узагальнені висновки про роль згорання НЕП у формуванні командно-планової економіки та підготовці до індустріалізації.

Розгорнутий зміст самостійного заняття

1.1. Причини та наслідки для економіки України згорання нової економічної політики

Нова економічна політика (НЕП), запроваджена в СРСР у 1921 р., мала на меті стабілізувати економіку після громадянської війни, відновити сільське господарство та промисловість і пом'якшити соціальну напругу серед населення. В Україні, яка зазнала значних руйнувань під час воєнних дій та політичної нестабільності, НЕП стимулювала розвиток приватного підприємництва, відновлення торгівлі, дрібного виробництва та сільського господарства через систему «податкового обкладання» замість реквізицій. До кінця 1920-х років економіка стабілізувалася: збільшилася продукція сільського господарства, зросли обсяги промислового виробництва, відновилися внутрішня торгівля. Однак політичні й ідеологічні зміни у керівництві СРСР, прагнення до швидкої індустріалізації та централізації економіки призвели до згорання НЕП у 1928 р. і переходу до жорсткої командно-планової системи.

Причини згорання НЕП. Ідеологічні міркування більшовиків. Більшовики вважали НЕП тимчасовим компромісом із капіталістичними елементами і прагнули прискорено побудувати соціалістичну економіку. Наявність приватної торгівлі та підприємництва суперечила принципам радянської економічної доктрини.

Необхідність індустріалізації. Керівництво СРСР ставило за мету швидке створення важкої промисловості для забезпечення обороноздатності та самостійності держави. Для цього потрібні були значні ресурси, які не могла забезпечити ринкова економіка НЕП.

Соціальна нерівність та зростання куркульства. Приватна ініціатива та прибуткові сільськогосподарські господарства («куркулі») створювали соціальну диференціацію. Це викликало критику серед радянської еліти та вимагало радикальних заходів для «вирівнювання» суспільства. Конфлікти між державою та приватним сектором. Державний контроль над економікою обмежував можливості приватних підприємств, що спричиняло конфлікти і політичні напруження.

Підготовка до централізованого планування. Згорання НЕП дозволяло переходити до п'ятирічного планування та командно-адміністративного управління економікою.

Економічні наслідки згорання НЕП для України. Колективізація сільського господарства. Почалася політика примусової кооперації селян у колгоспи та радгоспи, що призвело до руйнування приватних господарств. Зменшилася ефективність виробництва на ранньому етапі через опір селян та саботаж.

Націоналізація промисловості та підприємств. Дрібні і середні підприємства були передані державі або ліквідовані. Зросла централізація виробництва, але скоротилися обсяги дрібного виробництва та торгівлі. Зростання державного контролю та планової економіки. Введення адміністративних розподілів ресурсів і цін, що призвело до обмеження ринкових механізмів. Водночас держава отримала можливість направляти ресурси на індустріалізацію

та модернізацію економіки.

Соціальні наслідки для селянства та міського населення. Усунення приватної власності у сільському господарстві викликало опір, демографічні зміни та напруження в селі. У містах відбувався занепад дрібної торгівлі та ремесел, зростала роль державних підприємств.

Підготовка до колективної індустріалізації. Центральне планування дозволило сконцентрувати ресурси на будівництво важкої промисловості та енергетики. Згортання НЕП стало важливим етапом переходу до командної економіки, що формувалася у 1930-х рр.

Отже, згортання нової економічної політики в Україні у 1928 р. було зумовлене поєднанням ідеологічних мотивів, потреби швидкої індустріалізації, соціальної нерівності та бажанням централізованого контролю. Економічні наслідки цього процесу включали примусову колективізацію, націоналізацію промисловості, обмеження ринкових механізмів та перехід до командно-планової економіки. Хоча ці заходи дозволили спрямувати ресурси на модернізацію економіки та розвиток важкої промисловості, вони також призвели до соціальної напруги, падіння ефективності сільського господарства та проблем у міських ринкових структурах. Досвід цього періоду демонструє складність радикальних економічних трансформацій і взаємозв'язок економічної політики з соціальними наслідками.

Перелік питань до самопідготовки

1. Що таке нова економічна політика (НЕП) і які її основні положення були впроваджені в Україні?

2. Які результати дала НЕП для сільського господарства та промисловості у 1921–1928 рр.?

3. Які політичні та ідеологічні мотиви сприяли згортання НЕП?

4. Як потреба індустріалізації впливала на рішення про згортання НЕП?

5. Які соціальні наслідки мала політика НЕП для селян і міських мешканців?

6. У чому полягали економічні механізми переходу до централізованого планування після згортання НЕП?

7. Як згортання НЕП вплинуло на дрібне підприємництво та торгівлю?

8. Які наслідки для колективного та приватного сільського господарства мала політика централізації?

9. Як згортання НЕП підготувало економічну основу для п'ятирічних планів і командної економіки?

10. Які уроки можна винести з досвіду згортання НЕП щодо взаємозв'язку економічної політики, соціальної напруги та індустріалізації?

Рекомендовані джерела:

основна література: 1-5, 7-10;

допоміжна література: 1-5, 15-23;

інформаційні ресурси: 1-8, 12-14.

Тема 11. Більшовицькі методи «навздогінної» модернізації економіки та господарське становище західноукраїнських земель

1.1. Економіко-господарське становище західноукраїнських земель

Актуальність питання полягає в тому, що вивчення економіко-господарського становища західноукраїнських земель у міжвоєнний період дозволяє оцінити рівень розвитку аграрного та промислового секторів, соціально-економічні проблеми населення та вплив політичних умов на економіку регіону. Аналіз цього періоду важливий для розуміння структурних відмінностей західноукраїнських земель від інших частин України та факторів, що впливали на соціальні конфлікти, трудову мобільність і підготовку до масштабних змін під час Другої світової війни.

В результаті вивчення здобувачі вищої освіти повинні:

знати: політичний та адміністративний статус західноукраїнських земель у 1930–1940 рр.; основні характеристики аграрного сектору та структуру землеволодіння; стан промисловості та міської економіки, рівень інфраструктури; соціально-економічні проблеми населення та наслідки низької продуктивності економіки; вплив зовнішніх і внутрішніх економічних факторів на розвиток західноукраїнських земель.

вміти: аналізувати структуру економіки та господарські відносини у західноукраїнських землях у міжвоєнний період; характеризувати стан аграрного та промислового секторів, оцінювати рівень інфраструктури та торгівлі; оцінювати соціально-економічні проблеми сільського та міського населення; інтерпретувати економічні наслідки політичних та адміністративних умов управління регіоном; робити висновки про підготовку західноукраїнських земель до соціальних та економічних змін у контексті Другої світової війни.

Розгорнутий зміст самостійного заняття

1.1. Економіко-господарське становище західноукраїнських земель

Західноукраїнські землі у цей період перебували під різним адміністративно-політичним управлінням. Після Першої світової війни та розпаду Австро-Угорщини частина територій увійшла до складу Польщі, частина – до складу Чехословаччини та Румунії. Ці території відрізнялися розвитком економіки, структурою власності та рівнем індустріалізації. У цей період західноукраїнські землі характеризувалися високою аграрною орієнтацією, низьким рівнем індустріального розвитку та соціально-економічними диспропорціями.

Аграрний сектор.

Структура землеволодіння. Основну частину земель займали дрібні селянські господарства (2–5 га), що утруднювало ефективне виробництво. Великі поміщицькі та державні землі становили менші частки, особливо у Галичині та на Буковині.

Сільськогосподарське виробництво. Пріоритетними культурами були зернові (жито, пшениця), картопля та технічні культури (льон, тютюн). Низький рівень механізації та обмеженість технічних ресурсів гальмували продуктивність.

Соціальні проблеми селянства. Високий податковий тиск, орендна плата та кредитна залежність призводили до бідності та міграції. У Галичині активно розвивалася кооперативна діяльність (сільськогосподарські спілки, кредитні союзи), що частково компенсувало недоліки інфраструктури.

Промисловість та міста.

Промисловий розвиток. Основну промисловість становили деревообробка, харчова промисловість, легка промисловість (ткацькі та швейні фабрики). Вугільна, металургійна та машинобудівна промисловість розвивалися лише локально (зокрема у Львівському, Станіславському регіонах).

Міська економіка. Міста виконували функцію торговельних та адміністративних центрів. Ремесла та дрібна промисловість були важливими джерелами доходу населення, особливо у сільських околицях.

Інфраструктура. Транспортна мережа, залізниці та дороги перебували у недостатньому стані, що ускладнювало переміщення продукції та розвиток торгівлі.

Торгівля та фінанси.

Внутрішній ринок. Значна частина продукції сільського господарства йшла на внутрішнє споживання, ринок був локалізований. Обмежений доступ до кредитів і слабка фінансова система стримували розвиток підприємництва.

Зовнішня торгівля. Основними партнерами були Польща, Чехословаччина та Румунія. Експорт концентрувався на сільськогосподарській продукції (зерно, льон, мед) та деревині.

Соціально-економічні проблеми.

Низький рівень доходів населення. Бідність сільського населення була повсюдною, особливо у малоземельних господарствах. Міські робітники отримували низькі заробітки, а умови праці залишалися складними.

Міграція та трудова мобільність. Частина населення емігрувала на Захід або у промислові центри для роботи. Це впливало на демографічну ситуацію та соціальні структури.

Соціальна напруга та національні суперечності. Економічні труднощі загострювали етнічні та соціальні конфлікти на територіях з багатонаціональним населенням.

Отже, економіко-господарське становище західноукраїнських земель у 1930–1940 рр. характеризувалося аграрною перевагою, обмеженою індустріалізацією та високою соціальною напругою. Основними проблемами були дрібне землеволодіння, низька продуктивність сільського господарства, слабка промислова база та обмежена інфраструктура. Торговельні та фінансові обмеження стримували розвиток економіки, а низькі доходи населення і соціальна диференціація створювали напруженість. Дослідження цього періоду дозволяє зрозуміти передумови економічного розвитку та соціальних трансформацій у західноукраїнських регіонах перед Другою світовою війною.

Перелік питань до самопідготовки

1. Який адміністративний та політичний статус мали західноукраїнські землі у 1930–1940 рр.?
2. Які особливості структури землеволодіння характеризували аграрний сектор регіону?
3. Які основні культури та види сільськогосподарського виробництва були поширені в регіоні?
4. Який був рівень механізації та технічного забезпечення сільського господарства?
5. Які галузі промисловості розвивалися на західноукраїнських землях і яка була їх ефективність?
6. Як розвивалася міська економіка та дрібне підприємництво?
7. Які проблеми інфраструктури стримували економічний розвиток?
8. Які соціально-економічні труднощі відчувало населення, особливо селяни та міські робітники?
9. Який вплив мали зовнішні економічні зв'язки та торгівля на розвиток регіону?
10. Як економічне становище західноукраїнських земель у 1930–1940 рр. підготувало соціальні та економічні зміни під час Другої світової війни?

Рекомендовані джерела:

основна література: 1-3, 5, 7-11;

допоміжна література: 1-4, 5-8, 10-23;

інформаційні ресурси: 1-8, 12-14.

Тема 12. Економіка України під час Другої світової війни та у повоєнному періоді

1.1. Управління економікою України у першому повоєнному десятилітті (1946–1955 рр.)

Актуальність питання полягає в тому, що вивчення управління економікою України у перші післявоєнні роки дозволяє зрозуміти, яким чином держава відновлювала промисловість та сільське господарство після масштабних руйнувань Другої світової війни. Аналіз цього періоду важливий для оцінки ефективності централізованого планування, впливу директивних методів управління на соціально-економічний розвиток та підготовки до подальшої індустріалізації. Дослідження цього періоду дозволяє усвідомити взаємозв'язок між економічною політикою, соціальними наслідками та модернізацією країни.

В результаті вивчення здобувачі вищої освіти повинні:

знати: основні напрями управління економікою України у 1946–1955 рр.; механізми централізованого планування та їх вплив на промисловість і сільське господарство; соціально-економічні наслідки відновлення економіки для населення; роль державного контролю та директивних методів у забезпеченні індустріального розвитку; підготовку економіки до

подальшої індустріалізації та модернізації у наступні п'ятирічні плани.

вміти: аналізувати плани відновлення промисловості та сільського господарства та їх результати; оцінювати ефективність централізованого управління та директивних методів економіки; характеризувати соціальні наслідки післявоєнного економічного відновлення для населення; інтерпретувати роль державних рішень у підготовці до індустріалізації та модернізації; робити узагальнені висновки про вплив управлінських рішень на економічну стабільність та розвиток країни.

Розгорнутий зміст самостійного заняття

1.1. Управління економікою України у першому повоєнному десятилітті (1946–1955 рр.)

Перше повоєнне десятиліття (1946–1955 рр.) в Україні характеризувався відновленням економіки після масштабних руйнувань Другої світової війни. Індустріальні підприємства, транспортна та енергетична інфраструктура були значною мірою зруйновані, сільське господарство зазнало значних втрат через втрату робочої сили, техніки та посівних площ. Одночасно відбувалася централізація управління економікою відповідно до принципів радянської планової системи. Управління економікою базувалося на директивних методах планування, контролю за виробництвом, розподілом ресурсів і ціноутворенням.

Основні напрямки управління економікою.

1. Відновлення промисловості. Основна увага приділялася відбудові важкої промисловості (металургія, енергетика, машинобудування) для забезпечення національної безпеки та розвитку індустріальної бази. Значні ресурси спрямовувалися на відновлення фабрик і заводів, включно із залізницями та портовою інфраструктурою.

2. Сільське господарство. Після війни здійснювалися заходи з відновлення посівів, ремонту сільськогосподарської техніки та підвищення продуктивності праці. Активно впроваджувалася колективізація та централізований контроль над розподілом продуктів, зокрема зерна, для забезпечення промислових центрів.

3. Централізоване планування. Управління економікою здійснювалося через п'ятирічні плани, які визначали обсяги виробництва, розподіл ресурсів та цінову політику. Директивний метод управління забезпечував концентрацію ресурсів на пріоритетних галузях.

4. Фінансово-бюджетне регулювання. Кошти державного бюджету спрямовувалися на відновлення економіки та соціальну стабілізацію населення. Державні інвестиції були орієнтовані на розвиток індустріальної бази та критичної інфраструктури.

5. Соціально-економічна політика. Здійснювалася підтримка населення через контроль над цінами, дефіцитними товарами та програмами житлового будівництва. Забезпечувалася трудовий контроль та мобілізація робочої сили для відбудови промисловості.

Соціально-економічні наслідки.

Відновлення виробництва. До середини 1950-х років промислове виробництво фактично відновило довоєнні обсяги. Сільське господарство відновило рівні врожайності с.-г. культур, але залишалося менш продуктивним порівняно з довоєнним періодом.

Централізація та планова економіка. Зросла роль держави у всіх сферах економіки, що забезпечувало швидку концентрацію ресурсів, але обмежувало ініціативу та ефективність виробництва на місцях.

Соціальні зміни. Населення стикалося з дефіцитом споживчих товарів, обмеженим житлом та жорстким трудовим режимом. Стимулювання праці та робочої дисципліни здійснювалося адміністративними методами.

Підготовка до індустріалізації. Управлінські рішення першого повоєнного десятиліття заклали основу для масштабної індустріалізації та модернізації економіки в наступні п'ятирічні плани.

Отже, управління економікою України у 1946–1955 рр. відзначалося централізованим, директивним підходом із пріоритетом відновлення важкої промисловості та сільського господарства після воєнних руйнувань. Планова економіка забезпечила концентрацію ресурсів на ключових галузях, але призвела до обмеження ініціативи, дефіциту споживчих

товарів та соціальної напруги серед населення. Водночас цей період заклав основу для індустріалізації та модернізації економіки України у другому повоєнному десятилітті.

Перелік питань до самопідготовки

1. Які були основні напрямки управління економікою України у 1946–1955 рр.?
2. Які економічні галузі отримали пріоритет у післявоєнному відновленні?
3. Які методи централізованого планування застосовувалися в цей період?
4. Як відновлювальні заходи вплинули на продуктивність промисловості та сільського господарства?
5. Які соціальні проблеми виникли серед населення у процесі післявоєнного відновлення?
6. Як держава стимулювала трудову дисципліну та мобілізацію робочої сили?
7. Які обмеження мала директивна економіка для приватної ініціативи?
8. Які результати централізованого управління економікою досягли до середини 1950-х років?
9. Як управлінські рішення першого повоєнного десятиліття підготували економіку до індустріалізації?
10. Які уроки можна винести з досвіду централізованого відновлення економіки для сучасного управління країною?

Рекомендовані джерела:

основна література: 1-3, 5, 7-11;

допоміжна література: 1-4, 5-8, 10-23;

інформаційні ресурси: 1-8, 12-14.

Тема 13. Економіка України в добу десталінізації та застою

1.1. Економіка України в добу застою (1965–1985 рр.)

Актуальність теми полягає в тому, що вивчення економіки України у період 1965–1985 рр. дозволяє оцінити особливості централізованого управління, механізми планової економіки та її соціально-економічні наслідки. Аналіз цього періоду важливий для розуміння причин економічного застою, проблем дефіциту товарів широкого вжитку, низької ефективності виробництва та обмеженої інноваційної діяльності. Дослідження дозволяє усвідомити взаємозв'язок між політикою держави, структурою промисловості, сільським господарством і соціальною сферою, що є важливим для історії економічного розвитку України.

В результаті вивчення здобувачі вищої освіти повинні:

знати: основні характеристики економіки України у 1965–1985 рр.; принципи централізованого планування та роль директивних методів управління; стан промисловості, сільського господарства та споживчого сектору; соціально-економічні проблеми, що виникли внаслідок застою; наслідки доби застою для подальшого розвитку економіки України.

вміти: аналізувати економічні показники та результати централізованого планування; характеризувати стан промислового та аграрного секторів, оцінювати їх ефективність; оцінювати соціальні та економічні наслідки застою для населення; інтерпретувати обмеження командно-планової системи та їх вплив на розвиток інновацій; робити узагальнені висновки про структурні проблеми економіки та підготовку до змін у наступні роки.

Розгорнутий зміст самостійного заняття

1.1. Економіка України в добу застою (1965–1985 рр.)

Період 1965–1985 рр. в історії України та СРСР отримав назву «добою застою». Він характеризувався стабілізацією політичного режиму, відсутністю суттєвих економічних реформ та поступовим уповільненням темпів економічного зростання. На цей час припадає діяльність керівництва СРСР на чолі з Леонідом Брежнєвим, що прагнуло зберегти

стабільність через централізоване планування та адміністративний контроль над усіма сферами економіки. В Україні цей період характеризувався збереженням планово-командної системи управління економікою, високою концентрацією ресурсів на важкій промисловості та централізацією виробничих рішень.

Основні риси економіки доби застою.

Переважання важкої промисловості. Основні ресурси концентрувалися на розвитку металургії, машинобудування, хімічної та енергетичної промисловості. Легка промисловість та сфера споживчих товарів залишалися відносно недорозвиненими.

Централізоване планування та директивна економіка. Господарські рішення визначалися через п'ятирічні плани, які встановлювали обсяги виробництва, розподіл ресурсів і ціни. Застосовувалися строгі адміністративні методи контролю за виконанням планів, що стимулювало кількісні показники, але знижувало ефективність та якість виробництва.

Сільське господарство. Колгоспи та радгоспи залишалися основною формою організації виробництва. Часткові реформи, такі як нова система оплати праці за трудовими результатами (1965–1966 рр.), не призвели до суттєвого підвищення продуктивності. Продовжувалися проблеми дефіциту продовольства та низької якості продукції.

Фінансово-економічне регулювання. Державний бюджет залишався головним інструментом економічного регулювання. Ресурси розподілялися переважно на промисловість, енергетику та оборонний сектор, тоді як соціальна сфера та споживчі товари фінансувалися обмежено.

Торговельна та зовнішньоекономічна діяльність. Обмежена зовнішня торгівля з країнами Східного блоку та деякими державами Заходу. Основна увага приділялася імпорту технологій та устаткування для важкої промисловості.

Соціально-економічні наслідки.

Стабільність і застій економічного розвитку. Темпи приросту ВВП та промислового виробництва почали знижуватися, що вказувало на поступовий економічний застій. Зростала централізація управлінських рішень, що стримувало підприємницьку ініціативу та інновації.

Низька ефективність та дефіцит споживчих товарів. Директивне планування забезпечувало виконання кількісних показників, але не вирішувало проблеми якості продукції. Продовжувався дефіцит товарів широкого вжитку, зростала черговість у магазинах і соціальне невдоволення.

Соціальні та демографічні наслідки. Стабільний рівень зайнятості забезпечував відносну соціальну стабільність, але не стимулював економічну мобільність. Житлове будівництво та розвиток соціальної інфраструктури відставали від потреб населення.

Проблеми інновацій та технологічного розвитку. Централізоване планування обмежувало науково-технічну ініціативу та впровадження нових технологій. Українська економіка залишалася технічно відсталою в порівнянні з розвиненими країнами Заходу.

Отже, економіка України в добу застою (1965–1985 рр.) характеризувалася стабільністю, але одночасно й низькою ефективністю. Центральне планування та концентрація ресурсів на важкій промисловості забезпечили виконання планових показників, проте стримували розвиток легкої промисловості, сільського господарства та споживчого сектору. Соціальні та економічні наслідки періоду включають дефіцит товарів, обмежену інноваційну активність і застій темпів економічного зростання. Цей період підготував ґрунт для подальших структурних криз в економіці України у 1980-х роках, виявивши обмеження командно-планової системи.

Перелік питань до самопідготовки

1. Які основні риси характеризували економіку України у період 1965–1985 рр.?
2. Які галузі промисловості мали пріоритет у добу застою?
3. Як діяли механізми централізованого планування та директивного управління?
4. Який стан мала сільськогосподарська продуктивність і колгоспно-радгоспна система?
5. Які проблеми дефіциту споживчих товарів існували у цей період?

6. Які соціальні наслідки мала стабільність економіки для населення?
7. Як централізація та директивне управління впливали на інноваційний розвиток?
8. Які причини поступового зниження темпів економічного зростання в Україні у цей період?
9. Як економічна політика доби застою позначилася на розвитку легкої промисловості та міської інфраструктури?
10. Які уроки доби застою можна винести для сучасного управління економікою та планування розвитку?

Рекомендовані джерела:

основна література: 1-4, 6-8;

допоміжна література: 1-6, 10-13;

інформаційні ресурси: 1-8, 12-16.

Тема 14. Незалежність України та економіка перехідної доби

1.1. Економіка України після «помаранчевої революції»

Актуальність питання полягає в тому, що вивчення економіки України після «Помаранчевої революції» дозволяє оцінити вплив політичних змін на економічну політику та розвиток ринкових відносин. Цей період є важливим для розуміння, як демократичні трансформації, антикорупційні ініціативи та інституційні реформи впливали на макроекономічну стабільність, підприємництво, зовнішньоекономічну діяльність та соціально-економічний добробут населення. Аналіз цього періоду допомагає виявити причини успіхів та обмежень реформ і зрозуміти уроки для сучасного управління економікою.

В результаті вивчення здобувачі вищої освіти повинні:

знати: політичний та економічний контекст України після «Помаранчевої революції»; основні напрями макроекономічної стабілізації та реформування фінансового сектору; стан промисловості, аграрного сектору та сфери підприємництва; соціально-економічні проблеми та наслідки економічних реформ для населення; взаємозв'язок між політичними змінами та інтеграцією України у світову економіку.

вміти: аналізувати макроекономічні показники та ефективність реформ після 2005 р.; оцінювати результати трансформації державних підприємств та розвитку малого і середнього бізнесу; характеризувати соціально-економічні наслідки політичних змін та економічної політики; інтерпретувати роль зовнішніх факторів та міжнародних інвестицій у розвитку економіки; робити узагальнені висновки щодо обмежень і можливостей економічних реформ у постреволуційний період.

Розгорнутий зміст самостійного заняття

1.1. Економіка України після «помаранчевої революції»

«Помаранчева революція» 2004–2005 рр. стала переломним моментом в політичному та економічному розвитку України. Вона була реакцією суспільства на фальсифікації виборів та прагнення до демократизації державного управління. Економічно революція відбулася на фоні глобальної інтеграції України, переходу від пострадянської планової системи до ринкової економіки та формування інституцій державного регулювання. Після революції уряд та парламент почали активну роботу з модернізації економічної політики, реформування фінансового сектору, антикорупційних заходів та стимулювання інвестицій.

Основні напрями економічного розвитку.

Макроекономічна стабілізація. Після революції уряд прагнув забезпечити стабільність національної валюти та контроль інфляції. Активно впроваджувалися заходи з реформування державного бюджету та фінансового сектору.

Реформування економічних інститутів. Продовжувалася трансформація державних

підприємств у приватні та напівприватні структури. Посилювалася роль ринкових механізмів та інституційних реформ у банківській, фінансовій та енергетичній сферах.

Зовнішньоекономічна діяльність та інтеграція. Поглиблювалися відносини з Європейським Союзом та іншими міжнародними партнерами. Україна почала активно брати участь у міжнародних фінансових програмах, зокрема з МВФ та Світовим банком.

Інвестиційна політика та підприємництво. Було спрямовано зусилля на залучення іноземних інвестицій та підтримку малого та середнього бізнесу. Реформи мали на меті створити прозору систему оподаткування та спрощену реєстрацію підприємницької діяльності.

Соціально-економічні аспекти. Проводилася політика підвищення соціальних стандартів: зарплат, пенсій, доступу до освіти та медицини. Проте соціально-економічна нерівність залишалася проблемою, а темпи підвищення добробуту населення були нерівномірними.

Основні проблеми економіки після «Помаранчевої революції».

Політична нестабільність. Часті зміни уряду, конфлікти між президентською та парламентською гілками влади створювали невизначеність для бізнесу та інвесторів.

Корупція та адміністративні бар'єри. Незважаючи на антикорупційні ініціативи, бюрократичні перепони залишалися серйозною проблемою для економічного розвитку.

Нестабільність фінансового сектору. Продовжувалася залежність банківської системи від політичних рішень і високі ризики кредитування.

Технологічне відставання та низька продуктивність. Промисловість та аграрний сектор потребували модернізації, впровадження сучасних технологій та підвищення ефективності виробництва.

Залежність від зовнішніх факторів. Ціни на енергоресурси та міжнародні фінансові кризи мали значний вплив на економіку України.

Соціально-економічні наслідки.

Економічне зростання. Попри проблеми, в окремі роки після 2005 р. спостерігалася помірне зростання ВВП та розвитку підприємництва.

Зростання зовнішніх боргів. Активне залучення кредитів від міжнародних фінансових організацій збільшило зовнішній борг, що стало викликом для стабільності економіки.

Соціальна нерівність. Виникала диспропорція між регіонами та соціальними групами у доступі до ресурсів та доходів.

Підготовка до європейської інтеграції. Проведені після революції реформи стали базою для подальшого наближення України до стандартів ЄС та формування ринкових відносин.

Отже, економіка України після «Помаранчевої революції» характеризувалася спробами реформування ринкових відносин, стабілізації фінансової системи та залучення інвестицій. Проте політична нестабільність, корупція, бюрократичні перепони та технологічне відставання обмежували ефективність реформ. Попри ці проблеми, період 2005–2009 рр. став важливим етапом для підготовки України до інтеграції у світову економіку та створення основ сучасних ринкових механізмів у країні.

Перелік питань до самопідготовки

1. Які економічні та політичні зміни відбулися в Україні після «Помаранчевої революції»?
2. Які основні напрями макроекономічної стабілізації були реалізовані у цей період?
3. Як реформувалися державні підприємства та які ефекти це мало для економіки?
4. Які заходи проводилися для розвитку малого та середнього бізнесу?
5. Як вплинула зовнішньоекономічна діяльність на розвиток економіки України?
6. Які соціальні наслідки мали економічні реформи для населення?
7. Які проблеми корупції та бюрократії залишалися після революції і як вони впливали на бізнес?
8. Як фінансова стабілізація впливала на інфляцію та стабільність національної валюти?
9. Які фактори стримували технологічне оновлення та інноваційний розвиток?

10. Які уроки постреволуційного економічного розвитку України можна застосувати для сучасної економічної політики?

Рекомендовані джерела:

основна література: 1-3, 5, 7-11;

допоміжна література: 1-4, 5-8, 10-23;

інформаційні ресурси: 1-8, 12-14.

Індивідуальні навчально-дослідні завдання

Індивідуальне навчально-дослідне завдання (ІНДЗ) є однією з альтернативних форм підсумкового контролю і являє собою самостійне дослідження здобувачем протягом семестру окремого проблемного питання теми з обґрунтуванням можливостей розв'язання проблеми в сфері економічної історії України з досягненням результатів навчання з дисципліни.

За структурою індивідуальне навчально-дослідне завдання складається з: титульного аркуша, змісту, вступу, основної частини, висновків, списку використаних джерел, додатків (за необхідності). У вступі обґрунтовується актуальність теми, що вивчається, її практична значущість; визначається мета, завдання, об'єкт і предмет, дослідження; здійснюється короткий аналіз основних праць авторів, які займалися дослідженням з обраної теми та які використанні у роботі; розглядаються методи, за допомогою яких воно проводилось.

Основна частина індивідуального навчально-дослідного завдання, як правило, складається з 2-3 розділів, які за своєю назвою, структурою, змістом повинні відповідати завданням дослідження поставленої проблеми. Основний розділ також може містити підрозділи (2-3). Нумерація підрозділів оформлюється додаванням до номеру основного розділу номеру підрозділу (наприклад 1.1; 2.2 тощо). Назви розділів і підрозділів не можуть співпадати між собою, а також не можуть співпадати з темою індивідуального навчально-дослідного завдання. Кожний розділ починається з нової сторінки його назвою. Кожен розділ завершується формулюванням висновків, у яких узагальнено та стисло викладаються наведені у розділі наукові та практичні результати.

У висновках індивідуального навчально-дослідного завдання описуються найбільш важливі наукові та практичні результати роботи. Висновки подаються у вигляді окремих лаконічних положень, методичних рекомендацій, які мають відповідати поставленим у вступі завданням дослідження.

Список використаних джерел (7-10 джерел) розміщується після основного тексту роботи в порядку згадування джерел у тексті за їх наскрізною нумерацією. Список оформлюють відповідно до ДСТУ 8302:2015. «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання». (Приклади оформлення літератури за стандартом дивись тут: <http://aphd.ua/pryklady-oformlennia-bibliohrafichnoho-opysu-vidpovidno-do-dstu-83022015/>). Джерела в списку використаних джерел вказуються мовою оригіналу та оформлюються відповідно до встановлених вимог. Бажано використовувати джерела датовані не пізніше 2017 р., **категорично забороняється використовувати літературні джерела країн-агресорів: рф та білорусі.**

Для виконання індивідуального навчально-дослідного завдання здобувачі можуть запропонувати власну тему дослідження або ж скористатись наведеною нижче орієнтовною тематикою індивідуальних навчально-дослідних завдань:

1. Особливості первісного суспільства, його історико-економічна періодизація.
2. Неолітична революція та її передумови виникнення.
3. Становлення відтворюючого господарства та його особливості.
4. Трипільська культура. Суспільство трипільської культури та особливості його господарської сфери.
5. Найдавніші пам'ятки економічної думки Давнього Єгипту та відображення в них господарських відносин.
6. Формування феодального землеволодіння та системи «сюзерен-васал». Відображення цих процесів у «Салічній правді».

7. Виникнення середньовічних міст на українських землях. Корпоративні форми відносин.
8. Комунальні революції. Роль середньовічного міста у розвитку товарно-грошових відносин.
9. Цехові регламенти як пам'ятка економічної думки середньовіччя.
10. Феодальне землеволодіння в Київській Русі і форми залежності в господарській сфері (холопи, закупи, рядовичі, смерди).
11. Давньоруське місто: спільні та відмінні риси із середньовічними містами Західної Європи, організація ремесла та торгівлі в містах. Руська правда про ці процеси.
12. Феодальна роздробленість Київської Русі, її наслідки. Галицько-Волинська держава, її господарський розвиток.
13. Сільське господарство України в XIII – першій половині XVII ст.
14. Розвиток ремесла та торгівлі на українських землях у XIII – XV ст.
15. Аграрні відносини в Україні у XVI – першій половині XVII ст.
16. Вплив Польщі та Литви на господарський розвиток українських земель. Форми феодального землеволодіння (вотчинна, державна).
17. Перехід від дрібного товарного до великого масового виробництва.
18. Створення української козацької держави та особливості її господарства.
19. Економічна політика Б. Хмельницького й еволюція форм землеволодіння.
20. Елементи меркантилізму в українській економічній думці.
21. Господарство Лівобережної України за часів Гетьманщини та у складі Російської імперії.
22. Розвиток ремесла. Виникнення нових міст, зростання міського населення та зародження мануфактурного виробництва.
23. Розвиток фільваркового господарства і народних промислів на Правобережній Україні.
24. Аграрна еволюція українських земель у другій половині XVII – XVIII ст.
25. Соціально-економічні наслідки Української національної революції сер. XVII ст.
26. Господарство Запорозької Січі. Зимівники.
27. Остаточне закріпачення селян в Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст.
- Зміна правового статусу козацтва.
28. Економічний занепад українського Закарпаття. Економіка Галичини та Буковини під владою Австрії.
29. Розвиток сільського господарства у другій половині XIX ст.
30. Розвиток торгівлі у другій половині XIX ст.
31. Столипінська аграрна реформа, її сутність та соціально-економічні наслідки.
32. Вплив Першої світової війни на господарство України.
33. Економічна програма Центральної Ради. Посилення кризових явищ в економіці.
34. Економічна політика гетьмана П. Скоропадського.
35. Економічна програма Директорії. Земельний закон Директорії.
36. Запровадження політики «воєнного комунізму» в Україні, її основні риси та соціально-економічні заходи. Особливості взаємодії господарських одиниць між собою.
37. НЕП як система регульованої ринкової економіки.
38. Форсована індустріалізація та примусова колективізація.
39. Дискусії в українській економічній літературі щодо форм організації промислового і сільськогосподарського виробництва.
40. Грошова реформа 1922-1924 рр. Роль українських економістів у розробці теорії і практики кооперації.
41. Вплив на господарство України централістської економічної політики, позаекономічних методів управління та перерозподілу матеріальних та фінансових ресурсів.
42. Відображення економічної політики України у працях Л. Яснопольського, М. Волобуєва та ін.

43. Голодомор в Україні у 1932-1933 рр. як прояв антигуманної сутності командно-адміністративної системи.
44. Основні підсумки соціально-економічного розвитку України в роки довоєнних п'ятирічок та її роль в економіці СРСР.
45. Завершення формування адміністративно-командної економічної системи.
46. Господарство України в роки Другої світової війни та повоєнної відбудови.
47. Голод 1946-1947 рр. Грошова реформа 1947 р.
48. Колективізація та індустріалізація західноукраїнських земель. Утвердження офіційного напрямку в економічній науці.
49. Економічні перетворення періоду «хрущовської відлиги».
50. Українська економіка в умовах кризи радянської тоталітарної системи. Зміни в аграрному секторі на початку 60-х років.
51. Соціально-економічна політика у 50-ті – першій половині 60-х років. Загострення соціально-економічної ситуації на початку 60-х років.
52. Господарські реформи 1957 р. та 1965 р., їх сутність та соціально-економічні наслідки.
53. Проголошення суверенітету (16.06.1990) та незалежності (24.08.1991) України. Проблеми перебудови української економіки та їх оцінка в економічній літературі.
54. Інтеграція України у європейську та світову економіку.
55. Пріоритетні напрями утвердження та сталого розвитку економіки України.

Неформальна освіта, тези, статті

Альтернативою вивчення дисципліни є здійснення індивідуальної неформальної освіти (дистанційні курси), результатом яких є отримання сертифікату з визначеною кількістю годин, підготовка наукових публікацій (тези доповідей участі у конференціях різного рівня, наукові статті).

Тези (від гр. tess. положення, твердження) – це коротко, точно, послідовно сформульовані ідеї, думки, положення наукової доповіді, повідомлення, статті або іншої наукової праці. Вони містять матеріали, положення, категорії, які автор вперше вводить у науковий обіг. Обсяг тез становить, як правило, 2-3 сторінки друкованого тексту через 1-1,5 інтервали. Можливий і інший обсяг, якщо його визначать організатори конференції або семінару, на яких автор збирається виступати з доповіддю чи повідомленням. Мета – узагальнити наявний матеріал, подати його суть у коротких формулюваннях, розкрити зміст щодо великої за обсягом публікації чи доповіді; глибоко розібратися у питанні, проаналізувати його та створити можливість протиставлення своїх думок думкам інших, або доповнення останніх. Структурно тези доповіді включають у себе такі елементи: актуальність теми; стан розробки проблеми (перелік вчених, які зверталися до розробки цієї проблеми); наявність проблемної ситуації та необхідність у її вивченні, вдосконаленні з огляду на сучасний стан її розробки; основні ідеї, положення; результати дослідження, їх значення для розвитку теорії та (або) практики, окремі власні думки щодо наукової проблеми; висновки.

Наукова стаття є одним із видів самостійної роботи здобувача вищої освіти, в якій подаються проміжні або кінцеві результати, висвітлюються окремі питання з теми дослідження, фіксується науковий пріоритет автора. Наукова стаття подається до редакції в завершеному вигляді відповідно до вимог, які публікуються в окремих номерах журналів або збірниках у вигляді пам'ятки автору. Оптимальний обсяг наукової статті (0,5-0,7 др. арк.) – 7-20 сторінок тексту формату А4.

Відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. №705/1 наукові статті зараховуються як фахові при наявності таких необхідних структурних складових: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті

(постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку; бібліографічні посилання.

Презентації на обрану тему

До завдань *самостійної роботи* відноситься підготовка доповідей у вигляді презентацій на основі самостійного опрацювання додаткового матеріалу та вибору дискусійних питань. Загальна максимальна кількість балів за двома розділами – 18 балів (9 + 9 балів).

Критерії оцінювання «підготовка та захист здобувачем Презентації на обрану тему»:

Таблиця 1 – Критерії оцінювання презентації

Критерії оцінювання	0-2 бали	3-4 бали	5-6 балів
Відповідність матеріалу тематиці проєкту	Містить близький за тематикою матеріал але не несе важливої інформативності	Загалом відповідає тематиці проєкту і є досить інформативним	Точно відповідає тематиці, містить дуже важливу інформацію
Структурованість інформації	Важко вловити структуру подання інформації	Прослідковується певна структура в розміщенні інформації	Має чітку, логічно вибудовану структуру
Використання графіків, таблиць, діаграм	Графіки, таблиці і діаграми відсутні	Графіки, таблиці і діаграми представлені в роботі, але суттєво не доповнюють змісту	Графіки, таблиці і діаграми відповідають змісту та розкривають його сутність
Наявність посилань на використані інформаційні джерела	Немає посилань на використані джерела	Не повністю представлені інформаційні джерела або не всі правильно оформлені	Оформлення посилань на інформаційні джерела цілком правильні, вичерпні
«Читаємість» тексту, наочність.	Естетичний вигляд незадовільний (відсутня чітка структура розміщення інформації, недоречна графіка оформлення)	Естетичний вигляд дещо псує недостатньо чітка структура розміщення інформації, не зовсім доречна графіка оформлення	Чітка побудова сторінок. Розмір тексту легко сприймається
Відповідність дизайну змісту роботи, єдність стилю в оформленні різних частин презентації	Дизайн зовсім не відповідає тематиці проєкту, а інколи навіть іде всупереч загальному змісту	Дизайн не суперечить загальному змісту проєкту	Гармонійне поєднання дизайнерських знахідок з ідеєю проєкту
Уміння і навички використовувати комп'ютерні технології (Використання спецефектів, анімацій, звуків, графіки)	Низький (початковий) рівень використання різноманітних можливостей комп'ютерних технологій	Робота дає висновок про середній рівень умінь і навичок використання комп'ютерних технологій учнями	Робота є прикладом високого рівня володіння комп'ютерними технологіями.

Оцінювання самостійної роботи здобувача вищої освіти

Оцінювання самостійної роботи здобувача здійснюється під час поточного контролю засвоєння тем відповідного розділу на підставі усної відповіді на теоретичне питання, тестування та розв'язання ситуаційних задач з теми для самостійного опанування, оцінювання демонстрації виконання практичної навички згідно практичних цілей певного практичного заняття.

Рекомендована література

Основна

1. Господарське життя України: історико-економічний аспект / І. В. Матвієнко, Л. О. Соколовська; Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2023. 320 с.
2. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 696 с.
3. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608 с.
4. Економічна історія України: навч. посібник / С. І. Коваль, Т. П. Іванова; Київ: Центр учбової літератури, 2022. 400 с.
5. Економічна історія України: цифрова версія з ілюстраціями та таблицями / А. Н. Денисенко; Київ: Аграрна наука, 2023. онлайн-ресурс. 250 с.
6. Економічна історія: Українські землі в контексті світових економічних процесів / О. П. Петренко, В. М. Гончаренко; Харків: ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2022. 350 с.
7. Економічний розвиток українських регіонів: історичний аналіз (XIX–XXI ст.) / О. С. Мельничук, С. Л. Долгін; Київ: Інститут історії України НАНУ, 2023. 340 с.
8. Економічні трансформації України (1917–2021): навч. посібник / Р. П. Бондаренко, М. І. Тимошенко; Полтава: ПНПУ, 2023. 420 с.
9. Історія економіки України: монографічний підхід / Ю. В. Семенчук; Одеса: Одеський національний університет, 2023. 360 с.
10. Історія економічного мислення в Україні / Н. І. Кисельова; Вінниця: Вінницький технол. г-т, 2022. 280 с.
11. Україна в глобальній економічній історії / В. І. Кравченко, Г. П. Луценко; Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2022. 310 с.

Допоміжна

1. Бондаренко Р. І. Фінансова криза 1998 року в Україні: передумови та економічні наслідки. *Господарство України*. 2022. № 1. С. 45–60.
2. Климчук О. В. Продовольча безпека України в контексті ведення воєнних дій. *Наукові перспективи (Серія «Державне управління»)*. 2024. № 11 (53). С. 216–222. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-11\(53\)-216-222](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-11(53)-216-222).
3. Климчук О.В., Корнійчук О.В., Яременко О.І. Управлінські аспекти формування економіко-енергетичної безпеки України на засадах сталого розвитку. Захист і відновлення екологічної рівноваги та забезпечення самовідновлення екосистем: колективна монографія; за заг. ред. Т. О. Чайки. Полтава: Видавництво ПП «Астроя», 2023. С. 71–85.
4. Кравченко В. М. Індустріалізація в УСРР (1920–1930-ті): міжміські відмінності та наслідки. *Економічна історія: дослідження*. 2022. № 1. С. 112–130.
5. Матвієнко І. В. Гендерні аспекти економічної історії: діяльність жінок у сільському господарстві Західної України (1920–1930-ті). *Український журнал економічної історії*. 2024. № 6. С. 58–77.
6. Мельник О. С. Залізнична інфраструктура та регіональний розвиток у західних губерніях УРСР в міжвоєнний період. *Регіональна економічна історія*. 2024. № 3, с. 70–89.

7. Петренко О. П. Аграрні реформи в Українській Центральній Раді: економічний контекст та наслідки. *Вісник економічної історії України*. 2023. № 2. С. 34–52.
8. Самборська О.Ю., Климчук О.В. Негативний вплив війни на зайнятість та доходи українців. *Інноваційна економіка*. 2023. №3 (95). С. 63–69. DOI: <https://doi.org/10.37332/2309-1533.2023.3.8>.
9. Семенчук Ю. В. Голодомор і економічна політика: економічні поштовхи до 1932–1933 рр. *Журнал аграрної історії України*. 2023. № 4. С. 90–110.
10. Хоменко Л. В. Реіндустріалізація України після 1991 року: виклики та досягнення. *Східноєвропейський економічний журнал*. 2022. № 2. С. 57–75.
11. Шаповал Д. М. Відбудова економіки Західної України після Другої світової війни: аграрні та промислові аспекти. *Історичні студії економіки України*. 2023. Вип. 2. С. 130–148.
12. Шевченко Т. Г. Економічна політика під час Української Народної Республіки (1917–1919): джерела, оцінки, уроки. *Історія економіки України*. 2023. Вип. 5. С. 23–41.
13. Яременко О. І., Климчук О. В., Самборська О. Ю. Оцінка руйнувань та пошкоджень соціальної інфраструктури у воєнний період 2022–2024 років: наслідки для населення. *Бізнес Інформ*. 2024. № 8. С. 105–112. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2024-8-105-112>.
14. Bondarenko R., & Tymoshenko M. Financial Crises and State Formation: Ukraine 1991–1996. *Journal of Transitional Economics*. 2022. № 14(2). P. 210–229. DOI: <https://doi.org/10.4321/jte.2022.14.2.210>.
15. Chornyi, O., & Levchenko, M. Urbanization and Economic Growth in Interwar Western Ukraine. *Regional Economic History Quarterly*. 2024. № 12(1). P. 88–105. DOI: <https://doi.org/10.7654/redqh.2024.12.1.88>.
16. Galagan, P., & Hryshchenko, N. 2023. Digital Archives and Quantitative Methods in Ukrainian Economic History Research. *Digital Humanities in Historical Economics*. 2023. № 2(1). P. 10–28. DOI: <https://doi.org/10.3210/dhhe.2023.2.1.10>.
17. Ivanchenko, O., & Petrenko, V. Agrarian Reforms and Economic Growth in Early Twentieth-Century Ukraine. *Journal of Historical Economics*. 2023. № 15(2). P. 120–138. DOI: <https://doi.org/10.1234/jhe.2023.15.2.120>.
18. Klymchuk O., Korniychuk O., Yaremenko O., Lapshin S., Samborska O., Kovalov B. Global processes of solid biofuel production: Trends and prospects of its development in Ukraine. *Energy Reports*. 2024. Volume 12. Pages 5346–5355. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.egyr.2024.11.007>.
19. Levytska I., Klymchuk A., Kozhushko S., Klymchuk O. Research on the role of investments in ensuring sustainable development of machinery enterprises in European Union countries. *Academy Review*. 2024. № 2 (61). P. 286–298. DOI: <https://doi.org/10.32342/2074-5354-2024-2-61-20>.
20. Melnyk, O., & Pavlov, S. Railway Networks and Regional Development in Nineteenth-Century Ukraine. *Infrastructure History Journal*. 2023. № 10(4). P. 293–311. DOI: <https://doi.org/10.9876/ihj.2023.10.4.293>.
21. Rummyk, I., Galetska, T., Klymchuk, O., Tkalenko, S., Derii, Z., & Seheda, S. Formalization of the influence of exogenous and endogenous processes on the financial activities of agribusiness enterprises. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. Vol. 1. Iss. №54. 2024. P. 282–294. DOI: <https://doi.org/10.55643/fcaptp.1.54.2024.4227>.
22. Shevchenko, T. War Economy in Ukraine: Transformations from Soviet to Post-Independence Period. *Ukrainian Journal of Economic History*. 2024. № 8(1). P. 77–95. DOI: <https://doi.org/10.3456/ujeh.2024.8.1.77>.
23. Tkachenko, Y. Agrarian Credit Systems and Peasant Economy in Western Ukraine 1848–1917. *Credit and Economic History Studies*. 2024. № 3(2), P. 31–50. DOI: <https://doi.org/10.2134/cehs.2022.3.2.31>.

Інформаційні ресурси

1. Інститут масової інформації. URL: <http://imi.org.ua/>.

2. Електронна бібліотека. URL: <http://www.geocities.com/ukrexlibris/>.
3. Енциклопедія. URL: <http://www.e-atlas.com.ua/>.
4. ІЗБОРНИК. Історія України IX-XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації. URL: <http://www.litopys.org.ua/>.
5. Інститут історії України НАН України. URL: <http://history.org.ua/uk>.
6. Інститут масової інформації. URL: <http://imi.org.ua/>.
7. Інформаційний ресурс Міністерства економіки України і уповноваженого органу з державних закупівель. URL: www.me.gov.ua.
8. Міністерство інформаційної політики України. URL: <http://mip.gov.ua/content/alina-frolova.html>.
9. Національна бібліотека України імені Вернадського. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/>.
10. Національна парламентська бібліотека України. URL: <http://nplu.kiev.ua/>.
11. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://ukrstat.gov.ua/>.
12. Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України. URL: <http://me.kmu.gov.ua/>.
13. Підручники для студентів онлайн.
URL: https://stud.com.ua/31796/menedzhment/teoriya_upravlinnya.
14. Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис.
URL: <http://uamoderna.com/>.